

EUZEBIUSZ Z CEZAREI

HISTORIA KOŚCIELNA

Tłumaczenie
Agnieszka Caba
na podstawie tłumaczenia
ks. Arkadiusza Lisieckiego

Opracowanie
Henryk Pietras SJ

Wydawnictwo WAM
Kraków 2013

© Wydawnictwo WAM, 2013

Wydanie drugie, zmienione
(wydanie I: Pisma Ojców Kościoła, t. 3, Poznań 1924
reprint: Wydawnictwo WAM, 1993)

Korekta
Agnieszka Myszewska-Dekert

Skład
Andrzej Dziadowiec

Projekt okładki
Andrzej Sochacki

ISBN 978-83-7318-938-6

WYDAWNICTWO WAM
ul. Kopernika 26 • 31-501 Kraków
tel. 12 62 93 200 • faks 12 42 95 003
e-mail: wam@wydawnictwowam.pl
www.wydawnictwowam.pl

DZIAŁ HANDLOWY
tel. 12 62 93 254-255 • faks 12 62 93 496
e-mail: handel@wydawnictwowam.pl

KSIĘGARNIA INTERNETOWA
tel. 12 62 93 260, 12 62 93 446-447
faks 12 62 93 261
e.wydawnictwowam.pl

Drukarnia Wydawnictwa WAM
ul. Kopernika 26 • 31-501 Kraków

WPROWADZENIE

Historia kościelna Euzebiusza z Cezarei jest przedmiotem ciągle nowych studiów i badań, gdyż jej znaczenie dla poznania starożytnego Kościoła jest nie do przecenienia. W niniejszym wstępie przedstawimy tylko w skrócie podstawowe informacje o autorze i samym dziele, niezbędne do właściwego odczytania tego dokumentu, a raczej zbioru dokumentów, gdyż metodą Euzebiusza było przytaczanie archiwalnych tekstów, jakie udało mu się znaleźć, czasem łącząc je tylko krótkimi komentarzami.

Euzebiusz z Cezarei (ok. 265 – 339/340)

O młodości Euzebiusza wiemy bardzo mało. Urodził się gdzieś w Palestynie, może w samej Cezarei, tam w każdym razie był uczniem Pamfila, z którym współpracował przy porządkowaniu biblioteki Orygenesusa, i z którym napisał *Obronę Orygenesusa*. W czasie prześladowania za cesarza Dioklecjana uciekł na pustynię, skąd wrócił w 311 roku, w rok po męczeńskiej śmierci Pamfila. W roku 311 został biskupem Cezarei i trwał na tej stolicy aż do śmierci. Na synodzie w Antiochii w marcu 325 roku¹ został oskarżony o ukryte podzielenie twierdzeń Ariusza i zalecono zerwanie komunii kościelnej z nim i z paroma innymi biskupami, odsuwając jednak ostateczną decyzję do następnego synodu w Ancyrze; prawdopodobnie uczestnicy synodu nie wiedzieli jeszcze, że cesarz Konstantyn przeniósł wielkie zgromadzenie biskupów z Ancyry do Nicei. Krytykowany błąd Euzebiusza miałby polegać na tym, że nie zgadzał się na zapisanie, iż Syn Boży nie jest stworzeniem (κτίσμα) i że był On niezmienny w aktach swej woli z natury, a nie na podstawie swego wolnego wyboru. Prawdą jest, że te wyrażenia pojawiały się w wypowiedziach Ariusza, jednak były znacznie bardziej rozpowszechnione.

¹ Por. SCL 1, 83-90.

O Synu Bożym, powszechnie utożsamianym z Mądrością Bożą, mówi bowiem Księga Przysłów 8, 22 jako o stworzeniu, a posłuszeństwo Chrystusa również bardzo wielu wolało przypisywać Jego wolnemu wyborowi i traktować jako zasługę, niż widzieć w nim skutek boskiej natury. Dylemat ten zresztą został rozwiązany ostatecznie dopiero na Soborze Konstantynopolitańskim III (680-681), gdzie sprecyzowano, że w Chrystusie istniała i wola boska i wola ludzka¹.

Osąd synodu zdaje się jednak nie mieć większego znaczenia w praktyce, gdyż na Soborze Nicejskim (325) Euzebiusz był pełnoprawnym uczestnikiem – rzecz niemożliwa w przypadku biskupa oficjalnie potępionego na jakimś synodzie. Tam przemawiał do cesarza w imieniu wszystkich obecnych, tam też zaproponował swoją wersję wyznania wiary do ogólnej aprobaty. Zgodnie z jego *Listem do swego Kościoła*², wysłanym zaraz po soborze, *credo* to miałyby stanowić punkt wyjścia do dyskusji i z jego przeróbki miałyby powstać nicejskie wyznanie wiary.

Euzebiusz szczerze podziwiał cesarza Konstantyna i wysławiał go wielokrotnie. Świadczy o tym wspomniany list, ale przede wszystkich *Życie Konstantyna*³ napisane niedługo po jego śmierci w 337 oraz *Laus Constantini*⁴, na które składa się uroczysta mowa Euzebiusza wygłoszona z okazji 30 rocznicy panowania cesarza w 335 roku i panegiryk wystosowany doń z okazji poświęcenia bazyliki Grobu Pańskiego.

Ponadto Euzebiusz jest autorem dzieł apologetycznych, egzegetycznych i historycznych.

Dziela apologetyczne

Najważniejsze z nich to *Praeparatio evangelica*⁵ i *Demonstratio evangelica*⁶. Pierwsza z nich, zachowana w całości, zawiera wypisy z różnych autorów, mające potwierdzić wyższość religii objawionej w Biblii nad religiami politeistycznymi, oraz nad teoriami filozoficznymi, często przeczącymi sobie nawzajem. Druga z nich, zachowana tylko częściowo, skierowana jest do Żydów i ma za cel wykazanie słuszności chrześcijańskiej interpretacji

¹ Por. DSP 1, 308-323.

² Por. DSP 1, 54-61.

³ PG 20, 905-1230; GCS 7 (1902; 1975); Fontes Christiani 83 (2007); tłum. TERESA WNEŹRZAK, ŻMT 44 (2007).

⁴ PG 20, 1316-1440; GCS 7, 196-259.

⁵ PG 21; GCS 43 (1954-1956), 2 wyd. 1982-1983; SCh 215. 226. 228. 262. 266. 292. 307. 338. 369 (1974-1987).

⁶ PG 22, 13-793; GCS 23 (1913).

proroctw mesjańskich oraz nieaktualności prawa mojżeszowego. Ponadto zachowała się jeszcze krytyka teologii Marcelego z Ancyry w dwóch dziełach: *Contra Marcellum*⁷ i *Theologia ecclesiastica*⁸. Częściowo zachowały się *Wstęp ogólny do ewangelii* znany pod tytułem *Eclogae prophetae*⁹, *Theophania*¹⁰, *Przeciwko Porfiriuszowi* (zaginione) i *Przeciwko Hieroklesowi*¹¹. *Obrona Orygenesesa*, ułożona wraz z Pamfilem w VI księgach przetrwała częściowo po łacinie w tłumaczeniu Rufina z Akwilei; jest to tylko księga I¹².

Dziela egzegetyczne

Największym z nich jest *Komentarz do Psalmów*¹³, zachowany fragmentarycznie, oraz *Komentarz do Izajasza*¹⁴. Ponadto mamy *Kanony ewangeliczne*¹⁵ wykazujące fragmenty paralelne w poszczególnych ewangeliach, *Onomasticon*¹⁶, czyli słownik miejsc biblijnych, *Questiones et solutiones evangelicae*¹⁷ i *Życiorysy proroków*¹⁸. Istniały jeszcze komentarze do innych ksiąg biblijnych, ich tekst jednak zaginął.

Dziela historyczne

Nim przejdziemy do omówienia *Historii kościelnej*, zaznaczmy krótko, że Euzebiusz jest także autorem monumentalnej *Kroniki*. Jej pierwsza część zaginęła, a zawierała opis historii świata, taki jaki mógł autor odtworzyć na podstawie różnych starożytnych źródeł. Druga część przedstawia historię świata na podstawie Biblii, aż do roku 303. Przetrwiała ona w tłumaczeniu łacińskim Hieronima, który uzupełnił ją do roku 378¹⁹. Euzebiusz napisał

⁷ PG 24, 707-826; GCS 14 (1906), 1-58.

⁸ PG 24, 825-1046; GCS 14 (1906), 59-182.

⁹ PG 22, 1021-1262.

¹⁰ PG 24, 609-690; GCS 11, 2 (1904).

¹¹ PG 22, 795-868; SCh 333 (1987).

¹² PG 17, 542-615; SCh 464-465 (2002).

¹³ PG 23; 24, 9-76.

¹⁴ PG 22, 89-526; GCS (1975)

¹⁵ PG 22, 1275-1292.

¹⁶ PG 23, 903-976; GCS 11, 1 (1904); *Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur* 152 (2005)

¹⁷ PG 22, 879-1006.

¹⁸ PG 22, 1261-1272.

¹⁹ PG 19, 99-570; GCS 24 (1913); 34 (1926); 47 (1956).

również *O męczennikach palestyńskich*¹, gdzie pisze o prześladowaniach z lat 303-313. Zagięło zupełnie *Życie Pamfila*² w trzech księgach.

Historia kościelna

Dzieło to jest niewątpliwie najświetniejsze spośród wszystkich dzieł Euzebiusza i zapewne najważniejsze. Powstawało ono mniej więcej w latach 303-324. Autor pisze co prawda z nastawieniem apologetycznym i chodzi mu przede wszystkim o ukazanie wyższości chrześcijaństwa nad religiami, ale przytacza bardzo dużo dokumentów skądinąd nieznanymi i cytuje pisma chrześcijańskich pisarzy, które przez następne wieki zagięły.

Na początku dzieła sam autor przedstawia jego główny zamysł. Pisze tak:

HE I, 1 [1] Postanowiłem spisać dla potomnych sukcesje świętych apostołów oraz czasy, które upłynęły od naszego Zbawiciela aż po nasze dni, czyli wszystko, co tylko wielkiego i znakomitego dokonało się w historii kościelnej, jak wielcy ludzie sprawowali rządy w najwybitniejszych Kościołach i nimi kierowali, jakie osobistości, z pokolenia na pokolenie, ustnie i na piśmie sprawowały poselstwo Słowa Bożego oraz jacy ludzie, jak znaczni i kiedy, uwiedzeni czarem nowinek, zabrnęli w najpoważniejsze błędy, sami obwołali się twórcami fałszywej gnozy i bez litości jak „wilki drapieżne” trzebili Chrystusową trzodę. [2] Ponadto losy, jakich bezpośrednio po zbrodni dokonanej na naszym Zbawicielu doznał cały naród żydowski, a dalej, jak zawzięcie i w jaki sposób oraz za jakich czasów poganie zwalczali Słowo Boże i jacy wielcy ludzie przez krew i męki stawali wówczas do walki w jego obronie, w końcu już współczesne nam męczeństwa oraz ostateczne miłosierdzie i łaskawość naszego Zbawiciela. Zacznę zaś nie od czego innego, lecz najpierw od ekonomii dotyczącej Zbawiciela i Pana naszego Jezusa Chrystusa Bożego Pomazańca.

Dzieło to jest bardzo subiektywne, autor zajmuje się szeroko tym, co osobiście go interesuje, nie dba wiele o właściwe proporcje w opowiadaniu o poszczególnych ludziach czy wydarzeniach. Mimo to jednak ilość informacji zawartych w dziesięciu księgach tego dzieła jest ogromna i bezcenna.

Podział na księgi nie jest podziałem logicznym, ale czysto materialnym: takiej akurat długości zwoje papirusu miał Euzebiusz do dyspozycji. Na rozdziały podzielił jednak autor poszczególne księgi rozmyślnie, nadając

¹ PG 20, 1457-1520; GCS 9, 2 (1908), 907-950; Sch 55 (1958); tłum. A. Lisiecki, POK 3 (1924; reprint 1993) 461-512. Nowe tłumaczenie polskie w przygotowaniu; ma się ukazać wraz z innymi aktami dotyczącymi męczenników.

² Por. HE VI, 32; VIII, 13, 6.

każdemu odpowiedni tytuł. O Euzebiuszowym pochodzeniu tego podziału świadczy jednogłośnie cała tradycja rękopiśmiennej w tej kwestii; pewne różnice pojawiają się w ostatnich trzech księgach. Pierwsze siedem ksiąg opowiada o historii Kościoła do końca III wieku. Dla ich skomponowania korzystał autor z archiwaliów, przede wszystkim z biblioteki w Cezarei. W ostatnich trzech księgach Euzebiusz opowiada o czasach sobie współczesnych, nie cytuje więc już opinii innych historyków, ale listy i inne dokumenty cesarskie. Pisze o tym, co wie, czyli przede wszystkim o historii Kościoła na wschodzie. Z zachodniej części cesarstwa interesuje go przede wszystkim Rzym, od Piotra Apostoła poczynając.

Powszechnie się przyjmuje, że *Historia* miała kilka redakcji, zmienianych przez Euzebiusza wraz z upływem czasu. Dotyczy to przede wszystkim czasów jemu współczesnych. Szczegółową analizę tego problemu przedstawił E. Schwartz w swoim wydaniu krytycznym³, a zrelacjonował jego ustalenia G. Bardy⁴. Jego zdaniem Euzebiusz sporządził cztery redakcje. Pierwszą w latach 312-313, drugą w 315, trzecią w 317, a czwartą w 323. Wszystkie współczesne wydania opierają się na pracy Schwartza, choć w różnych studiach szczegółowych poddawane jest w wątpliwość któreś z jego ustaleń.

Prezentowany tekst grecki w niniejszym wydaniu jest tym samym tekstem Schwartza, uwzględniającym jednak w niektórych miejscach ustalenia Gustawa Bardy'ego. Tłumaczenie jakie przedstawiamy nie jest zupełnie nowym przekładem, gdyż naszym zdaniem niepotrzebny byłoby zupełne oderwanie się od dobrego przekładu ks. Arkadiusza Lisieckiego z roku 1924. Jego język jednak z oczywistych względów stał się z upływem lat mało zrozumiały, dlatego też został dostosowany do wymogów współczesnego języka polskiego. W niektórych miejscach wprowadzono też konieczne korekty tłumaczenia i uzupełnienia fragmentów, bardzo małych, przypadkiem przez księdza Lisieckiego pominiętych. Wydanie to ma charakter szkolny i – rzecz by można – służebny, nie zbiera uczonych not od innych wydawców ani nie stara się wyjaśnić wszystkich historycznych okoliczności opisywanych wydarzeń. Zamieszczone przypisy podają tylko najważniejsze informacje mogące ułatwić rozumienie tekstu.

³ Leipzig 1903, 1908, 1909.

⁴ W Sch 73, Paris 1960.

EUZEBIUSZ Z CEZAREI

HISTORIA KOŚCIELNA

Α'

Τάδε ἡ πρώτη περιέχει βίβλος τῆς Ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας

- Α' Τίς ἡ τῆς ἐπαγγελίας ὑπόθεσις.
- Β' Ἐπιτομή κεφαλαιώδης περὶ τῆς κατὰ τὸν σωτῆρα καὶ κύριον ἡμῶν τὸν Χριστὸν τοῦ θεοῦ προουπάρξεώς τε καὶ θεολογίας.
- Γ' Ὡς καὶ τὸ Ἰησοῦ ὄνομα καὶ αὐτὸ δὴ τὸ τοῦ Χριστοῦ ἔγνωστό τε ἀνέκαθεν καὶ τετίμητο παρὰ τοῖς θεσπεσίοις προφήταις.
- Δ' Ὡς οὐ νεώτερος οὐδὲ ξενίζων ἦν ὁ τρόπος τῆς πρὸς αὐτοῦ καταγγελθείσης πᾶσι τοῖς ἔθνεσιν εὐσεβείας.
- Ε' Περὶ τῶν χρόνων τῆς ἐπιφανείας αὐτοῦ τῆς εἰς ἀνθρώπους.
- ς' Ὡς κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοῦ ἀκολούθως ταῖς προφητείαις ἐξέλιπον ἄρχοντες οἱ τὸ πρὶν ἐκ προγόνων διαδοχῆς τοῦ Ἰουδαίων ἔθνους ἡγούμενοι πρῶτός τε ἀλλόφυλος βασιλεύει αὐτῶν Ἡρώδης.
- Ζ' Περὶ τῆς ἐν τοῖς εὐαγγελίοις νομιζομένης διαφωνίας τῆς περὶ τοῦ Χριστοῦ γενεαλογίας.
- Η' Περὶ τῆς Ἡρώδου κατὰ τῶν παίδων ἐπιβουλῆς καὶ οἷα μετῆλθεν αὐτὸν καταστροφή βίου.
- Θ' Περὶ τῶν κατὰ Πιλάτον χρόνων.
- Ι' Περὶ τῶν παρὰ Ἰουδαίοις ἀρχιερέων καθ' οὓς ὁ Χριστὸς τὴν διδασκαλίαν ἐποιήσατο.
- ΙΑ' Τὰ περὶ Ἰωάννου τοῦ βαπτιστοῦ καὶ τοῦ Χριστοῦ μεμαρτυρημένα.
- ΙΒ' Περὶ τῶν μαθητῶν τοῦ σωτῆρος ἡμῶν.
- ΙΓ' Ἱστορία περὶ τοῦ τῶν Ἐδεσσηνῶν δυνάστου.

KSIĘGA PIERWSZA

Treść księgi pierwszej *Historii kościelnej*

1. Założenie zamierzonego dzieła
2. Streszczenie najważniejszych wiadomości o preegzystencji i bóstwie naszego Pana i Zbawiciela, Chrystusa, Bożego Pomazańca
3. O tym, że imiona „Jezus” i „Chrystus” prorocy Boży już od dawna znali i otaczali czcią
4. O tym, że religia zwiastowana przez Chrystusa wszystkim narodom nie jest ani nowa, ani obca
5. Czasy, w których Chrystus objawił się ludziom
6. O tym, jak za czasów Chrystusa, zgodnie z prorocत्वami, zakończyła się władza wodzów narodu żydowskiego, którzy dotychczas obejmowali sukcesję po swych praojcach, i jak Herod jako pierwszy cudzoziemiec objął nad nimi władzę królewską
7. Występujące rzekomo w Ewangeliach rozbieżności co do rodowodu Chrystusa
8. Zbrodnia, jakiej dopuścił się Herod na dzieciach, i jego straszna śmierć
9. Czasy Piłata
10. Arcykapłani żydowscy, za czasów których Chrystus głosił swoją naukę
11. Świadectwa odnoszące się do Jana Chrzciciela i do Chrystusa
12. Uczniowie naszego Zbawiciela
13. Opowieść o możnowładcy edeskim

A'

Τίς ἢ τῆς ἐπαγγελίας ὑπόθεσις

[1] Τὰς τῶν ἱερῶν ἀποστόλων¹ διαδοχὰς σὺν καὶ τοῖς ἀπὸ τοῦ σωτῆρος ἡμῶν καὶ εἰς ἡμᾶς διηनुσμένοις χρόνοις, ὅσα τε καὶ πηλίκᾳ πραγματευθῆναι κατὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν λέγεται, καὶ ὅσοι ταύτης διαπρεπῶς ἐν ταῖς μάλιστα ἐπισημοτάταις παροικίαις ἠγήσαντό τε καὶ προέστησαν, ὅσοι τε κατὰ γενεὰν ἐκάστην ἀγράφως ἢ καὶ διὰ συγγραμμάτων τὸν θεῖον ἐπρέσβευσαν λόγον, τίνες τε καὶ ὅσοι καὶ ὀπηνίκα νεωτεροποιίας ἰμέρῳ πλάνης εἰς ἔσχατον ἐλάσαντες, ψευδωνύμου γνώσεως² εἰσηγητὰς ἑαυτοὺς ἀνακεκηρύχασιν, ἀφειδῶς οἷα λύκοι βαρεῖς³ τὴν Χριστοῦ ποιήμνην ἐπεντρίβοντες.

[2] Πρὸς ἐπὶ τούτοις καὶ τὰ παραυτίκα τῆς κατὰ τοῦ σωτῆρος ἡμῶν ἐπιβουλῆς τὸ πᾶν Ἰουδαίων ἔθνος περιελθόντα, ὅσα τε αὐτὰ καὶ ὅποια καθ' οἴους τε χρόνους πρὸς τῶν ἐθνῶν ὁ θεῖος πεπολέμηται λόγος, καὶ πηλίκῳ κατὰ καιροὺς τὸν δι' αἵματος καὶ βασάνων ὑπὲρ αὐτοῦ διεξῆλθον ἀγῶνα, τὰ τ' ἐπὶ τούτοις καὶ καθ' ἡμᾶς αὐτοὺς μαρτύρια καὶ τὴν ἐπὶ πᾶσιν ἴλεω καὶ εὐμενῆ τοῦ σωτῆρος ἡμῶν ἀντίληψιν γραφῆ παραδοῦναι προηρημένος, οὐδ' ἄλλοθεν ἢ ἀπὸ πρώτης ἄρξομαι τῆς κατὰ τὸν σωτῆρα καὶ κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν τὸν Χριστὸν τοῦ θεοῦ οἰκονομίας⁴.

[3] Ἀλλὰ μοι συγγνώμην εὐγνωμόνων ἐντεῦθεν ὁ λόγος αἰτεῖ, μείζονα ἢ καθ' ἡμετέραν δύναμιν ὁμολογῶν εἶναι τὴν ἐπαγγελίαν ἐντελῆ καὶ ἀπαράλειπτον ὑποσχεῖν, ἐπεὶ καὶ πρῶτοι νῦν τῆς ὑποθέσεως ἐπιβάντες οἷά τινα ἐρήμην καὶ ἀτριβῆ ἰέναι ὁδὸν ἐγχειροῦμεν, θεὸν μὲν ὁδηγὸν καὶ τὴν τοῦ κυρίου συνεργὸν σχήσειν εὐχόμενοι δύναμιν, ἀνθρώπων γε μὴν οὐδαμῶς εὐρεῖν οἰοί τε ὄντες ἴχνη γυμνὰ τὴν αὐτὴν ἡμῖν προωδευκότων, μὴ ὅτι σμικρὰς αὐτὸ μόνον προφάσεις, δι' ὧν ἄλλος ἄλλως ὧν διηνύκασιν χρόνων μερικὰς ἡμῖν καταλελοίπασιν διηγῆσεις, πόρρωθεν ὥσπερ εἰ πυρσοὺς τὰς ἑαυτῶν προανατείνοντες φωνὰς καὶ ἄνωθέν ποθεν ὡς ἐξ ἀπόπτου καὶ ἀπὸ σκοπῆς βοῶντες καὶ διακελυόμενοι, ἢ χρῆ βαδίζειν καὶ τὴν τοῦ λόγου πορείαν ἀπλανῶς καὶ ἀκινδύνως εὐθύνειν.

¹ Sukcesja apostolska, czyli następowanie po sobie biskupów, począwszy od apostołów, jest jednym z najważniejszych tematów *Historii kościelnej* Euzebiusza i często do niego powraca.

² Cf. 1 Tm 6, 20.

1.

Założenie zamierzonego dzieła

[1] Postanowiłem spisać dla potomnych sukcesje świętych apostołów¹ oraz czasy, które upłynęły od naszego Zbawiciela aż po nasze dni, czyli wszystko, co tylko wielkiego i znakomitego dokonało się w historii kościelnej, jak wielcy ludzie sprawowali rządy w najwybitniejszych Kościołach i nimi kierowali, jakie osobistości, z pokolenia na pokolenie, ustnie i na piśmie sprawowały poselstwo Słowa Bożego oraz jacy ludzie, jak znaczni i kiedy, uwiedzeni czarem nowinek, zabrnęli w najpoważniejsze błędy, sami obwołali się twórcami fałszywej gnozy² i bez litości jak „wilki drapieżne”³ trzebili Chrystusową trzodę.

[2] Ponadto losy, jakich bezpośrednio po zbrodni dokonanej na naszym Zbawicielu doznał cały naród żydowski, a dalej, jak zawzięcie i w jaki sposób oraz za jakich czasów poganie zwalczali Słowo Boże i jacy wielcy ludzie przez krew i męki stawali wówczas do walki w jego obronie, w końcu już współczesne nam męczeństwa oraz ostateczne miłosierdzie i łaskawość naszego Zbawiciela. Zacznę zaś nie od czego innego, lecz najpierw od ekonomii⁴ dotyczącej Zbawiciela i Pana naszego Jezusa Chrystusa Bożego Pomazańca.

[3] Dzieło to poleca się pobłażliwości życzliwych czytelników, bo przyznaję, że pełne i wyczerpujące spełnienie złożonego przyrzeczenia przerasta moje siły, ponieważ jako pierwszy przystępuję obecnie do tego zadania i wchodzę niejako na szlak pusty i nieprzetarty. Toteż modłę się, by Bóg był moim przewodnikiem, a moc Pańska moją pomocą. Bowiem nie mogę odnaleźć wyraźnych śladów takich ludzi, którzy chodziliby już tą samą drogą co ja. Są tylko pewne poszlaki, w których każdy inaczej pozostawił nam niekompletną relację o czasach, w których ją odbyli. Gdzieś z daleka, jak znaki błędnych ogników, podnoszą oni głosy i gdzieś z zamierzchłych czasów wołają jak z oddali i z wysokości strażnicy, i wskazują, którędy pójść i jak wytyczyć prostą i bezpieczną drogę opowiadania.

³ Dz 20, 29.

⁴ Ekonomia jest technicznym terminem używanym na określenie zbawczego działania Boga w ogóle, a zwłaszcza przez Jezusa Chrystusa, począwszy od Jego wcielenia.

[4] Ὅσα, τοίνυν εἰς τὴν προκειμένην ὑπόθεσιν λυσιτελεῖν ἡγοῦμεθα τῶν αὐτοῖς ἐκείνοις σποράδην μνημονευθέντων, ἀναλεξάμενοι καὶ ὡς ἂν ἐκ λογικῶν λειμῶνων τὰς ἐπιτηδεῖους αὐτῶν τῶν πάλαι συγγραφέων ἀπανθισάμενοι φωνάς, δι' ὑφηγήσεως ἱστορικῆς πειρασόμεθα σωματοποιῆσαι, ἀγαπῶντες, εἰ καὶ μὴ ἀπάντων, τῶν δ' οὖν μάλιστα διαφανεστάτων τοῦ σωτήρος ἡμῶν ἀποστόλων τὰς διαδοχὰς κατὰ τὰς διαπρεπούσας ἔτι καὶ νῦν μνημονουόμενας ἐκκλησίας ἀνασωσαίμεθα.

[5] Ἀναγκαιότατα δέ μοι πονεῖσθαι τὴν ὑπόθεσιν ἡγοῦμαι, ὅτι μηδένα πω εἰς δεῦρο τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων διέγνων περὶ τοῦτο τῆς γραφῆς σπουδὴν πεποιημένον τὸ μέρος· ἐλπίζω δ' ὅτι καὶ ὠφελιμωτάτη τοῖς φιλοτίμως περὶ τὸ χρηστομαθὲς τῆς ἱστορίας ἔχουσιν ἀναφανήσεται.

[6] Ἦδη μὲν οὖν τούτων καὶ πρότερον ἐν οἷς διευτυπώσαμην χρονικοῖς κανόσιν¹ ἐπιτομὴν κατεστησάμην, πληρεστάτην δ' οὖν ὅμως αὐτῶν ἐπὶ τοῦ παρόντος ὠρμήθην τὴν ἀφήγησιν ποιήσασθαι.

[7] Καὶ ἄρξεται γέ μοι ὁ λόγος, ὡς ἔφην, ἀπὸ τῆς κατὰ τὸν Χριστὸν ἐπινοουμένης ὑψηλοτέρας καὶ κρείττονος ἢ κατὰ ἄνθρωπον οἰκονομίας τε καὶ θεολογίας².

[8] Καὶ γὰρ τὸν γραφῆ μέλλοντα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὑφηγήσεως παραδώσειν τὴν ἱστορίαν, ἄνωθεν ἐκ πρώτης τῆς κατ' αὐτὸν τὸν Χριστόν, ὅτι περ ἐξ αὐτοῦ καὶ τῆς προσωνυμίας ἠξιώθημεν, θειοτέρας ἢ κατὰ τὸ δοκοῦν τοῖς πολλοῖς οἰκονομίας ἀναγκαῖον ἂν εἶη κατάρξασθαι.

B'

Ἐπιτομὴ κεφαλαιώδης περὶ τῆς κατὰ τὸν σωτήρα καὶ κύριον ἡμῶν τὸν Χριστὸν τοῦ θεοῦ προπάρξεώς τε καὶ θεολογίας³

[1] Διττοῦ δὲ ὄντος τοῦ κατ' αὐτὸν τρόπου, καὶ τοῦ μὲν σώματος ἐοικότος κεφαλῆ⁴, ἢ θεὸς ἐπινοεῖται, τοῦ δὲ ποσὶ παραβαλλομένου, ἢ τὸν ἡμῖν ἄνθρωπον ὁμοιοπαθῆ τῆς ἡμῶν αὐτῶν ἔνεκεν ὑπέδου σωτηρίας, γένοιτ' ἂν ἡμῖν ἐντεῦθεν ἐντελής ἢ τῶν ἀκολούθων διήγησις, εἰ τῆς κατ' αὐτὸν ἱστορίας ἀπάσης ἀπὸ τῶν κεφαλαιωδεστάτων καὶ κυριωτάτων τοῦ λόγου τὴν ὑφήγησιν ποιησαίμεθα· ταύτη δὲ καὶ τῆς Χριστιανῶν ἀρχαιότητος⁵ τὸ παλαιὸν ὁμοῦ καὶ θεοπρεπὲς τοῖς νέαν αὐτὴν καὶ ἐκτετοπισμένην, χθὲς καὶ οὐ πρότερον φανεῖσαν, ὑπολαμβάνουσιν ἀναδειχθήσεται.

¹ *Kanony* te, jako druga część *Kroniki*, były chronologiczną tablicą historii świata od Abrahama do roku 303. Dzieło przetrwało w tłumaczeniu ormiańskim oraz łacińskim, dokonany przez Hieronima ze Strydonu, który uzupełnił je doprowadzając do roku 378.

² Czyli od człowieczeństwa i bóstwa.

³ Por. S. MORLET, *L'introduction de l'Histoire ecclésiastique d'Eusèbe de Césarée (I, 2-4): étude génétique, littéraire et rhétorique*, REAug 52 (2006) 57-94.

[4] Zatem wszystko, co uznałem za korzystne dla podjętego obecnie dzieła, zebrałem z porozsiewanych przez nich tu i tam wiadomości i jak z łąk ducha zerwałem kwiaty trafnych spostrzeżeń tych dawnych pisarzy. Zaś przez historyczne ujęcie tematu będę usiłował stworzyć zwartą całość, szczęśliwy, że wydobędę z zapomnienia sukcesje apostołów naszego Zbawiciela, jeśli już nie wszystkich to przynajmniej tych Kościołów, które są najbardziej znane i do obecnych czasów cieszą się sławą.

[5] Tym samym praca moja będzie odpowiedzią na palącą potrzebę, jako że nie znam aż do tej chwili żadnego pisarza kościelnego, który podjąłby kiedyś wysiłek takiego dzieła. Mam również nadzieję, że będzie ono bardzo pożyteczne dla miłośników wiedzy historycznej.

[6] Dlatego chociaż już wcześniej naszkicowałem krótkie zestawienie najważniejszych wydarzeń w *Kanonach* mojej *Kroniki*¹, jednak teraz zamierzam rozwinąć je w wyczerpującym opowiadaniu.

[7] Rozpocznę zatem moje dzieło, jak powiedziałem, od sprawy niewątpliwie wznioślejszej i potężniejszej niż wszystko co ludzkie, od ekonomii i teologii² Chrystusa.

[8] Kto bowiem chce pisać dzieje nauki kościelnej, musi zacząć przede wszystkim od ekonomii samego Chrystusa, ponieważ z Niego wywodzimy nasze zaszczytne imię, od ekonomii, która zawiera w sobie więcej boskości, niż się wydaje wielu ludziom.

2.

Streszczenie najważniejszych wiadomości o preegzystencji i bóstwie naszego Pana i Zbawiciela, Chrystusa Bożego³ Pomazańca

[1] W Chrystusie jest podwójna natura: jedna przyrównana do głowy naszego ciała⁴, to dzięki niej uznajemy w Nim Boga, druga natomiast raczej do naszych nóg, to jest ta, w której dla naszego zbawienia przyjął postać ludzką, podlegającą jak my cierpieniu. A zatem dalsza rozprawa wtedy będzie pod każdym względem doskonała, gdy całe dzieje Chrystusa rozpoczniemy od tego, co w Nim najważniejsze i najbardziej zasadnicze. W ten sposób równocześnie wykażemy starożytność⁵ chrześcijaństwa i jego Boski autorytet tym, którzy je uważają za rzecz nową i obcą.

⁴ 1 Kor 11, 3; Ef 4, 15.

⁵ Od II w. apologetyci chrześcijańscy starali się wykazywać starożytność chrześcijaństwa przez jego związek ze Starym Testamentem, gdyż w świecie grecko-rzymskim lekceważono nowe ruchy religijne jako gorsze od starych.

[2] Γένους μὲν οὖν καὶ ἀξίας αὐτῆς τε οὐσίας τοῦ Χριστοῦ καὶ φύσεως οὐτις ἂν εἰς ἔκφρασιν αὐτάρκης γένοιτο λόγος, ἢ καὶ τὸ πνεῦμα τὸ θεῖον ἐν προφητείαις «Τὴν γενεὰν αὐτοῦ» φησὶν «Τίς διηγήσεται;»¹ ὅτι δὴ οὔτε τὸν πατέρα τις ἔγνω, εἰ μὴ ὁ υἱός, οὔτ' αὖ τὸν υἱὸν τις ἔγνω ποτὲ κατ' ἀξίαν, εἰ μὴ μόνος ὁ γεννήσας αὐτὸν πατήρ².

[3] Τὸ τε φῶς τὸ προκόσμιον³ καὶ τὴν πρὸ αἰώνων νοερὰν καὶ οὐσιώδη σοφίαν⁴ τὸν τε ζῶντα καὶ ἐν ἀρχῇ παρὰ τῷ πατρὶ τυγχάνοντα θεὸν λόγον τίς ἂν πλὴν τοῦ πατρὸς καθαρῶς ἐννοήσειεν, πρὸ πάσης κτίσεως⁵ καὶ δημιουργίας ὀρωμένης τε καὶ ἀοράτου τὸ πρῶτον καὶ μόνον τοῦ θεοῦ γέννημα, τὸν τῆς κατ' οὐρανὸν λογικῆς καὶ ἀθανάτου στρατιᾶς ἀρχιστράτηγον, τὸν τῆς μεγάλης βουλῆς ἄγγελον, τὸν τῆς ἀρρήτου γνώμης τοῦ πατρὸς ὑπουργόν, τὸν τῶν ἀπάντων σὺν τῷ πατρὶ δημιουργόν, τὸν δευτέρου μετὰ τὸν πατέρα τῶν ὄλων αἴτιον, τὸν τοῦ θεοῦ παῖδα γνήσιον καὶ μονογενῆ, τὸν τῶν γενητῶν ἀπάντων κύριον καὶ θεὸν καὶ βασιλέα τὸ κύρος ὁμοῦ καὶ τὸ κράτος αὐτῆ θεότητι καὶ δυνάμει καὶ τιμῇ παρὰ τοῦ πατρὸς ὑποδεδεγμένον, ὅτι δὴ κατὰ τὰς περὶ αὐτοῦ μυστικὰς τῶν γραφῶν θεολογίας «Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος, καὶ ὁ λόγος ἦν πρὸς τὸν θεόν, καὶ θεὸς ἦν ὁ λόγος· πάντα δι' αὐτοῦ ἐγένετο, καὶ χωρὶς αὐτοῦ ἐγένετο οὐδὲ ἓν»⁶.

[4] Τοῦτό τοι καὶ ὁ μέγας Μωυσῆς, ὡς ἂν προφητῶν ἀπάντων παλαιότατος, θείῳ πνεύματι τὴν τοῦ παντὸς οὐσιώσιν τε καὶ διακόσμησιν ὑπογράφων, τὸν κοσμοποιὸν καὶ δημιουργὸν τῶν ὄλων αὐτῷ δὴ τῷ Χριστῷ καὶ οὐδὲ ἄλλω ἢ τῷ θεῷ δηλαδὴ καὶ πρωτογόνῳ ἑαυτοῦ λόγῳ τὴν τῶν ὑποβεβηκότων ποιήσιν παραχωροῦντα διδάσκει αὐτῷ τε κοινολογούμενον ἐπὶ τῆς ἀνθρωπογονίας· «Εἶπεν γὰρ, φησὶν, ὁ θεὸς ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα ἡμετέραν καὶ καθ' ὁμοίωσιν»⁷.

[5] Ταύτην δὲ ἐγγυᾶται τὴν φωνὴν προφητῶν ἄλλος, ὃδὲ πῶς ἐν ὕμνοις θεολογῶν «Αὐτὸς εἶπεν, καὶ ἐγενήθησαν· αὐτὸς ἐνετείλατο, καὶ ἐκτίσθησαν»⁸, τὸν μὲν πατέρα καὶ ποιητὴν εἰσάγων ὡς ἂν πανηγεμόνα βασιλικῷ νεύματι προστάττοντα, τὸν δὲ τούτῳ δευτερεύοντα θεῖον λόγον, οὐχ ἕτερον τοῦ πρὸς ἡμῶν κηρυττομένου, ταῖς πατρικαῖς ἐπιτάξεσιν ὑπουργοῦντα.

[6] Τοῦτον καὶ ἀπὸ πρώτης ἀνθρωπογονίας πάντες ὅσοι δὴ δικαιοσύνη καὶ θεοσεβείας ἀρετῇ διαπρέψαι λέγονται, ἀμφὶ τε τὸν μέγαν θεράποντα Μωυσῆα καὶ πρό γε αὐτοῦ πρῶτος Ἀβραάμ τούτου τε οἱ παῖδες καὶ ὅσοι μετέπειτα δίκαιοι πεφήνασιν καὶ προφήται, καθαροὶς διανοίας ὄμμασι φαντασθέντες ἔγνωσάν τε καὶ οἷα θεοῦ παιδὶ τὸ προσήκον ἀπένειμαν σέβας.

¹ Iz 53, 8.

² Mt 11, 27.

³ J 1, 9-10.

⁴ Prz 8, 23.

[2] Żadne słowo nie zdoła wyrazić rodu, godności, samej istoty i natury Chrystusa, co już Duch Boży stwierdza w prorocत्वach: „Któż Jego ród przedstawi?”¹ Bowiem ani Ojca nikt nie poznał, tylko Syn, ani Syna nikt nigdy należycie nie poznał, jedynie sam Ojciec, który Go zrodził².

[3] To Światło, jaśniejące przed istnieniem świata³, tę Mądrość, przed wiekami rozumną i substancjalną⁴, tego żywego i od początku istniejącego przy Ojcu Boga-Słowo, kto oprócz Ojca mógłby jasno pojąć? Jego, przed wszelkim stworzeniem⁵ i ukształtowaniem rzeczy widzialnych i niewidzialnych najwcześniejszą i jedyną Bożą Latorośl, Naczelnego Wodza niebiańskiego wojska duchów nieśmiertelnych, Anioła Wielkiej Rady, Sługę niewypowiedzianej myśli Ojcowskiej, razem z Ojcem Twórcę wszechrzeczy, drugą po Ojcu Przyczynę całego świata, Syna Bożego, prawdziwego i jednorodzonego, Pana, Boga i Króla wszelkich stworzeń, Jego, który panowanie i władzę razem z Bóstwem, mocą i chwałą wziął od Ojca?! Tak mówi o Nim mistyczna teologia ksiąg świętych: „Na początku było Słowo, a Słowo było u Boga i Bogiem było Słowo. Wszystko przez Nie się stało, a bez Niego nic się nie stało”⁶.

[4] Tę samą naukę wyklada również wielki Mojżesz, najstarszy ze wszystkich proroków, kiedy natchniony przez Ducha Świętego opisuje stworzenie i urządzenie świata. Otóż Stwórca świata i Mistrz wszechrzeczy oddał utworzenie istot niższych samemu Chrystusowi, nikomu innemu, tylko prawdziwie boskiemu i pierworodnemu swemu Słowu; z Nim także porozumiewał się w sprawie stworzenia człowieka. „Rzekł bowiem Bóg: – mówi Mojżesz – Uczynimy człowieka na nasz obraz i podobieństwo”⁷.

[5] Za tę samą prawdę ręczy jeszcze inny prorok, który tak śpiewa o Bogu: „On sam przemówił, i powstały; on sam rozkazał, i zostały stworzone”⁸. Ojca i Stwórcę prorok przedstawia tymi słowami jako Najwyższego Wodza, który wydaje rozkazy królewskim skinieniem, po Nim na drugim zaś miejscu Słowo Boże, nie inne niż to, które my głosimy, wypełniające nakazy Ojca.

[6] Wszyscy, którzy od początku istnienia ludzkości jaśnieli sprawiedliwością i cnotą pobożności, uczniowie wielkiego sługi Bożego, Mojżesza, a przedtem jeszcze jako pierwszy Abraham razem ze swoimi dziećmi, oraz ci, którzy potem słynęli jako sprawiedliwi i prorocy, Jego oglądali czystymi oczyma ducha, Jego poznali i Jemu oddawali taką cześć, jaka się należy Synowi Bożemu.

⁵ Kol 1, 15-16.

⁶ J 1, 1-3.

⁷ Rdz 1, 26.

⁸ Ps 33(32), 9; 148, 5.

[7] Αὐτός τε, οὐδαμῶς ἀπορραθυμῶν τῆς τοῦ πατρὸς εὐσεβείας, διδάσκαλος τοῖς πᾶσι τῆς πατρικῆς καθίστατο γνώσεως. Ὡφθαι γοῦν κύριος ὁ θεὸς ἀνείρηται οἷά τις κοινὸς ἄνθρωπος τῷ Ἀβραὰμ καθημένῳ παρὰ τὴν δρυὴν τὴν Μαμβρῆ· ὁ δ' ὑποπεσῶν αὐτίκα, καίτοι γε ἄνθρωπον ὀφθαλμοῖς ὄρων, προσκυνεῖ μὲν ὡς θεόν, ἰκετεύει δὲ ὡς κύριον, ὁμολογεῖ τε μὴ ἀγνοεῖν ὅστις εἶη, ῥήμασιν αὐτοῖς λέγων· «Κύριε ὁ κρίνων πᾶσαν τὴν γῆν, οὐ ποιήσεις κρίσιν;»¹

[8] Εἰ γὰρ μηδεὶς ἐπιτρέποι λόγος τὴν ἀγέννητον καὶ ἄτρεπτον οὐσίαν θεοῦ τοῦ παντοκράτορος εἰς ἀνδρὸς εἶδος μεταβάλλειν μηδ' αὖ γενητοῦ μηδενὸς φαντασίᾳ τὰς τῶν ὀρώντων ὄψεις ἐξαπατᾶν μηδὲ μὴν ψευδῶς τὰ τοιαῦτα πλάττεσθαι τὴν γραφήν, θεὸς καὶ κύριος ὁ κρίνων πᾶσαν τὴν γῆν καὶ ποιῶν κρίσιν, ἐν ἀνθρώπου ὀρώμενος σχήματι, τίς ἂν ἕτερος ἀναγορευοίτο, εἰ μὴ φάναι θέμις τὸ πρῶτον τῶν ὄλων αἴτιον, ἢ μόνος ὁ προὖν αὐτοῦ λόγος²; περὶ οὗ καὶ ἐν ψαλμοῖς ἀνείρηται· «Ἀπέστειλεν τὸν λόγον αὐτοῦ, καὶ ἰάσατο αὐτούς, καὶ ἐρρύσατο αὐτούς ἐκ τῶν διαφθορῶν αὐτῶν»³.

[9] Τοῦτον δευτέρον μετὰ τὸν πατέρα κύριον σαφέστατα Μωυσῆς ἀναγορεύει λέγων· «Ἔβρεξε κύριος ἐπὶ Σόδομα καὶ Γόμορρα θεῖον καὶ πῦρ παρὰ κυρίου»⁴. τοῦτον καὶ τῷ Ἰακώβ αὐθις ἐν ἀνδρὸς φανέντα σχήματι, θεὸν ἢ θεία προσαγορεύει γραφή, φάσκοντα τῷ Ἰακώβ· «Οὐκέτι κληθήσεται τὸ ὄνομά σου Ἰακώβ, ἀλλ' Ἰσραὴλ ἔσται τὸ ὄνομά σου, ὅτι ἐνίσχυσας μετὰ θεοῦ»⁵, ὅτε καὶ «Ἐκάλεσεν Ἰακώβ τὸ ὄνομα τοῦ τόπου ἐκείνου Εἶδος θεοῦ», λέγων· «Εἶδον γὰρ θεὸν πρόσωπον πρὸς πρόσωπον, καὶ ἐσώθη μου ἡ ψυχὴ»⁶.

[10] Καὶ μὴν οὐδ' ὑποβεβηκότων ἀγγέλων καὶ λειτουργῶν θεοῦ τὰς ἀναγραφείσας θεοφανείας ὑπονοεῖν θέμις, ἐπειδὴ καὶ τούτων ὅτε τις ἀνθρώποις παραφαίνεται, οὐκ ἐπικρύπτεται ἡ γραφή, ὀνομαστὶ οὐ θεὸν οὐδὲ μὴν κύριον, ἀλλ' ἀγγέλους χρηματίσαι λέγουσα, ὡς διὰ μυρίων μαρτυριῶν πιστώσασθαι ῥάδιον.

[11] Τοῦτον καὶ ὁ Μωυσέως διάδοχος Ἰησοῦς, ὡς ἂν τῶν οὐρανίων ἀγγέλων καὶ ἀρχαγγέλων τῶν τε ὑπερκοσμίων δυνάμεων ἡγούμενον καὶ ὡς ἂν εἰ τοῦ πατρὸς ὑπάρχοντα δύναμιν καὶ σοφίαν καὶ τὰ δευτερεῖα τῆς κατὰ πάντων βασιλείας τε καὶ ἀρχῆς ἐμπεπιστευμένον, ἀρχιστράτηγον δυνάμεως κυρίου ὀνομάζει, οὐκ ἄλλως αὐτὸν ἢ αὐθις ἐν ἀνθρώπου μορφῇ καὶ σχήματι θεωρήσας.

[12] Γέγραπται γοῦν· «Καὶ ἐγενήθη, ὡς ἦν Ἰησοῦς ἐν Ἱεριχῶ, καὶ ἀναβλέψας ὄρα ἄνθρωπον ἐστηκότα κατέναντι αὐτοῦ, καὶ ἡ ῥομφαία

¹ Rdz 18, 25.

² Przekonanie, że bohaterem teofanii Starego Testamentu jest Syn Boże, a nie Bóg Ojciec, było powszechne w wykładni Ojców pierwszych czterech wieków.

³ Ps 108(107), 20.

[7] On sam nigdy nie zaniedbał czci należnej Ojcu i stał się dla wszystkich nauczycielem wiedzy o Ojcu. Wiadomo, że Pan i Bóg w postaci zwykłego człowieka objawił się Abrahamowi siedzącemu w Mambre pod dębem. Abraham natychmiast upadł Mu do nóg, a chociaż oczyma oglądał tylko człowieka, jednak oddał Mu cześć jako Bogu, błagał Go jako Pana i wyznał, że wie, kim On jest, zwracając się do Niego tymi słowami: „Panie, który sądzisz całą ziemię, czy nie będziesz sprawować sądu?”¹.

[8] Nie można przecież przypuszczać, że niezrodzona i niezmienna istota wszechmocnego Boga przemieniła się w ludzką postać, lub oczy patrzących zwiódła wizją złudnej zjawy, albo że Pismo skłamało na ten temat, a jednak w ludzkiej postaci zjawia się Pan i Bóg, który sądzi całą ziemię i sprawuje sąd. Jeśli zatem nie godzi się twierdzić, że to Pierwsza Przyczyna wszechświata, za kogo innego można by Go uznać, jeśli nie za Jego przedwieczne Słowo². O Nim mówi się w Psalmach: „Posłał swe Słowo i uzdrowił ich, i ocalił ich od zguby”³.

[9] Jego to całkiem jasno Mojżesz ogłasza drugim po Ojcu Panem, gdy mówi: „Spuścił Pan na Sodomę i Gomerę deszcz siarki i ognia pochodzący od Pana”⁴. Gdy z kolei objawił się w ludzkiej postaci Jakubowi, boskie Pismo nazywa Go Bogiem, gdy tak przemawia On do Jakuba: „Już nie będziesz nazywany imieniem «Jakub», lecz twoje imię będzie brzmiało «Izrael», bo mocowałeś się z Bogiem”⁵. Dlatego też nadał Jakub temu miejscu nazwę „Widzenie Boga”, mówiąc: „Widziałem bowiem Boga twarzą w twarz, a zachowałem życie”⁶.

[10] Niesłuszne jest uważanie tych zawartych w Piśmie objawień jako dotyczących aniołów, Bożych poddanych i sług. Ilekroć bowiem któryś z nich pokazuje się ludziom, Pismo tego nie ukrywa, ale wyraźnie wymienia imię, i to nie Boże ani nawet Pańskie, lecz nazwę aniołów, o czym łatwo się przekonać z tysięcy świadectw.

[11] Jego wymienia również następca Mojżesza, Jozue, jako Wodza niebiańskich aniołów, archaniołów i ponadziemskich potęg, Moc i Mądrość Ojca, której powierzono drugie miejsce w panowaniu nad światem i w rządzeniu, Naczelnego Wodza zastępów Pańskich; a przecież Go widział nie inaczej jak znów w ludzkim wyglądzie i postaci.

[12] Jest więc napisane: „I stało się, gdy Jozue był w Jerychu, spojrział w górę i ujrzał człowieka stojącego naprzeciw niego i trzymającego w ręce

⁴ Rdz 19, 24.

⁵ Rdz 32, 28.

⁶ Rdz 32, 30.

ἐσπασμένη ἐν τῇ χειρὶ αὐτοῦ, καὶ προσελθὼν Ἰησοῦς εἶπεν· «Ἡμέτερος εἶ ἢ τῶν ὑπεναντίων»; καὶ εἶπεν αὐτῷ· «Ἐγὼ ἀρχιστράτηγος δυνάμεως κυρίου· νυνὶ παραγέγονα». Καὶ Ἰησοῦς ἔπεσεν ἐπὶ πρόσωπον ἐπὶ τὴν γῆν καὶ εἶπεν αὐτῷ· «Δέσποτα, τί προστάσσεις τῷ σῷ οἰκέτῃ; καὶ εἶπεν ὁ ἀρχιστράτηγος κυρίου πρὸς Ἰησοῦν· «Λῦσαι τὸ ὑπόδημα ἐκ τῶν ποδῶν σου· ὁ γὰρ τόπος, ἐν ᾧ σὺ ἔστηκας, τόπος ἅγιός ἐστιν»¹.

[13] Ἐνθα καὶ ἐπιστήσεις ἀπὸ τῶν αὐτῶν ῥημάτων ὅτι μὴ ἕτερος οὗτος εἶη τοῦ καὶ Μωυσεῖ κεχρηματικότες, ὅτι δὴ αὐτοῖς ῥήμασι καὶ ἐπὶ τῷδέ φησιν ἢ γραφή· «Ὡς δὲ εἶδεν κύριος ὅτι προσάγει ἰδεῖν, ἐκάλεσεν αὐτὸν κύριος ἐκ τοῦ βάτου λέγων· «Μωυσῆ Μωυσῆ»· ὁ δὲ εἶπεν· «Τί ἐστιν»; Καὶ εἶπεν· «Μὴ ἐγγίσης ὧδε· λῦσαι τὸ ὑπόδημα ἐκ τῶν ποδῶν σου· ὁ γὰρ τόπος, ἐν ᾧ σὺ ἔστηκας ἐπ’ αὐτοῦ γῆ ἁγία ἐστίν». Καὶ εἶπεν αὐτῷ· «Ἐγὼ εἰμι ὁ θεὸς τοῦ πατρὸς σου, θεὸς Ἀβραὰμ καὶ θεὸς Ἰσαὰκ καὶ θεὸς Ἰακώβ»².

[14] Καὶ ὅτι γέ ἐστιν οὐσία τις προκόσμιος ζῶσα καὶ ὑφεστῶσα, ἡ τῷ πατρὶ καὶ θεῷ τῶν ὄλων εἰς τὴν τῶν γεννητῶν ἀπάντων δημιουργίαν ὑπηρετησαμένη, λόγος θεοῦ καὶ σοφία χρηματίζουσα, πρὸς ταῖς θετειμέναις ἀποδείξεισιν ἔτι καὶ αὐτῆς ἐξ ἰδίου προσώπου τῆς σοφίας ἐπακοῦσαι πάρεστιν, διὰ Σολομώντος λευκότερα ὧδέ πως τὰ περὶ αὐτῆς μυσταγωγούσης· «Ἐγὼ ἡ σοφία κατεσκήνωσα βουλήν, καὶ γνώσιν καὶ ἔννοιαν ἐγὼ ἔπεκα λεσάμην. Δι’ ἐμοῦ βασιλεῖς βασιλεύουσιν, καὶ οἱ δυνάσται γράφουσι δικαιοσύνην· δι’ ἐμοῦ μεγιστᾶνες μεγαλύνονται, καὶ τύραννοι δι’ ἐμοῦ κρατοῦσι γῆς»³.

[15] Οἷς ἐπιλέγει· «Κύριος ἔκτισέν με ἀρχὴν ὁδῶν αὐτοῦ εἰς ἔργα αὐτοῦ, πρὸ τοῦ αἰῶνος ἐθεμελίωσέν με· ἐν ἀρχῇ πρὸ τοῦ τὴν γῆν ποιῆσαι, πρὸ τοῦ προελθεῖν τὰς πηγὰς τῶν ὑδάτων, πρὸ τοῦ ὄρη ἐδρασθῆναι, πρὸ δὲ πάντων βουνῶν γεννᾶ με. Ἦνίκα ἠτοίμαζεν τὸν οὐρανόν, συμπαρήμην αὐτῷ, καὶ ὡς ἀσφαλεῖς ἐτίθει πηγὰς τῆς ὑπ’ οὐρανόν, ἤμην σὺν αὐτῷ ἀρμόζουσα. Ἐγὼ ἤμην ἢ προσέχαιρεν καθ’ ἡμέραν, εὐφραινόμενην δὲ ἐνώπιον αὐτοῦ ἐν παντὶ καιρῷ, ὅτε εὐφραίνετο τὴν οἰκουμένην συντελέσας»⁴.

[16] Ὅτι μὲν οὖν προῆν καὶ τισὶν, εἰ καὶ μὴ τοῖς πᾶσιν, ὁ θεῖος λόγος ἐπεφαίνετο, ταῦθ’ ἡμῖν ὡς ἐν βραχέσιν εἰρήσθω.

[17] Τί δὴ οὖν οὐχὶ καθάπερ τὰ νῦν, καὶ πάλαι πρότερον εἰς πάντας ἀνθρώπους καὶ πᾶσιν ἔθνεσιν ἐκηρύττετο, ὧδε ἂν γένοιτο πρόδηλον. Οὐκ ἦν πω χωρεῖν οἷός τε τὴν τοῦ Χριστοῦ πάνσοφον καὶ πανάρετον διδασκαλίαν ὁ πάλαι τῶν ἀνθρώπων βίος.

[18] Εὐθὺς μὲν γε ἐν ἀρχῇ μετὰ τὴν πρώτην ἐν μακαρίοις ζωὴν ὁ πρῶτος ἄνθρωπος ἦττον τῆς θείας ἐντολῆς φροντίσας, εἰς τουτονὶ τὸν θνητὸν καὶ ἐπίκηρον βίον καταπέπτωκεν καὶ τὴν ἐπάρατον ταυτηνὶ γῆν τῆς πάλαι

¹ Joz 5, 13-15.

² Wj 3, 4-6.

wydobyty miecz. I Jozue zbliżył się i rzekł: «Czy jesteś po naszej stronie, czy po stronie wrogów?». I odpowiedział mu: «Jestem Wodzem Naczelnym zastępów Pańskich». Wtedy Jozue upadł twarzą na ziemię i rzekł do Niego: «Panie, co rozkazujeś swemu słudze?». I rzekł Naczelny Wódz Pana do Jozuego: «Zdejmij obuwie ze swoich stóp, bowiem miejsce, na którym stoisz, jest święte»¹.

[13] Ze słów tych można zrozumieć, że nie jest to nikt inny, tylko Ten sam, który rozmawiał także z Mojżeszem, bo Pismo mówi o Nim tymi samymi słowami i w taki sam sposób: „Gdy Pan zobaczył, że się zbliża, by się przyjrzeć, zawołał Pan do niego z wnętrza krzewu i rzekł: «Mojżeszu, Mojżeszu!». On zaś powiedział: «Co się dzieje?». A Pan rzekł: «Nie zbliżaj się tutaj. Zdejmij obuwie ze swoich stóp, bowiem miejsce, na którym stoisz, jest ziemią świętą». I rzekł do niego: «Ja jestem Bogiem twojego ojca, Bogiem Abrahama, i Bogiem Izaaka, i Bogiem Jakuba»².

[14] Że zaś rzeczywiście jest Istota, istniejąca i trwająca już przed istnieniem świata, która Ojcu i Bogu wszechrzeczy pomagała przy stworzeniu wszystkiego, co powstało, nazywana Słowem Bożym i Mądrością, wnioskować można nie tylko z już przytoczonych dowodów, ale ponadto z wypowiedzi samej Mądrości, która przez Salomona bardzo wyraźnie odsłania swe tajemnice tymi słowami: „Ja, Mądrość, posiadam rozwagę, przywołałam do siebie wiedzę i rozum. Dzięki Mnie panują królowie i władcy nadają prawo; dzięki Mnie wielcy rosną w siłę, a rządzący panują nad ziemią”³.

[15] Do tych słów dodaje: „Pan stworzył mnie jako początek swych dróg dla swych dzieł, przed wiekami położył Mnie jako fundament, na początku, przed stworzeniem ziemi, zanim wytrysnęły źródła wody, zanim stanęły góry, przed wszystkimi pagórkami mnie zrodził. Gdy przygotowywał niebo, towarzyszyłam Mu, i gdy umieszczał źródła, by niewzruszenie stały pod niebem, razem z nim budowałam harmonię świata. Ja byłam tam, gdzie codziennie się radował, a cieszyłam się przed Nim o każdej porze, gdy On się cieszył po skończonym stworzeniu świata”⁴.

[16] Istniało więc przedwieczne Słowo Boże i objawiło się niektórym ludziom, chociaż nie wszystkim – oto, co pokrótce przedstawiłem.

[17] To, dlaczego już w dawnych czasach nie głoszono Słowa Bożego wszystkim ludziom tak jak teraz, tłumaczy się zaś tym, że życie dawnych ludzi nie było jeszcze zdolne do przyjęcia nauki Chrystusa, tak pełnej mądrości i cnoty.

[18] Bowiem pierwszy człowiek zaraz na samym początku, po pierwszych szczęśliwych dniach swego życia, zdeptał Boże przykazanie i zatracił się w tym naszym życiu, śmiertelnym i marnym, i dawne boskie rozkosze

³ Prz 8, 12. 15-16.

⁴ Prz 8, 22-25. 27-28. 30-31.

ἐνθέου τρυφῆς ἀντικατηλλάξατο, οἱ τε ἀπὸ τούτου τὴν καθ' ἡμᾶς σύμπασαν πληρώσαντες πολὺ χεῖρους ἀναφανέντες ἐκτὸς ἐνός που καὶ δευτέρου, θηριώδη τινὰ τρόπον καὶ βίον ἀβίωτον ἐπανήρητο·

[19] Ἀλλὰ καὶ οὔτε πόλιν οὔτε πολιτείαν, οὐ τέχνας, οὐκ ἐπιστήμας ἐπὶ νοῦν ἐβάλλοντο, νόμων τε καὶ δικαιωμάτων καὶ προσέτι ἀρετῆς καὶ φιλοσοφίας οὐδὲ ὀνόματος μετεῖχον, νομάδες δὲ ἐπ' ἐρημίας οἷά τινες ἄγριοι καὶ ἀπηνεῖς διήγον, τοὺς μὲν ἐκ φύσεως προσήκοντας λογισμοὺς τά τε λογικὰ καὶ ἡμερα τῆς ἀνθρώπων ψυχῆς σπέρματα αὐτοπροαιρέτου κακίας ὑπερβολῇ διαφθείροντες, ἀνοσιουργίας δὲ πάσαις ὅλους σφᾶς ἐκδεδωκότες, ὡς τοτὲ μὲν ἀλληλοφθορεῖν, τοτὲ δὲ ἀλληλοκτονεῖν, ἄλλοτε δὲ ἀνθρωποβορεῖν, θεομαχίας τε καὶ τὰς παρὰ τοῖς πᾶσιν βοωμένας γιγαντομαχίας ἐπιτολμᾶν, καὶ γῆν μὲν ἐπιτειχίζειν οὐρανῶ διανοεῖσθαι, μανία δὲ φρονήματος ἐκτόπου αὐτὸν τὸν ἐπὶ πᾶσιν πολεμεῖν παρασκευάζεσθαι.

[20] Ἐφ' οἷς τοῦτον ἑαυτοῖς <εἰσ> ἄγουσι τὸν τρόπον, κατακλυσμοῖς αὐτοὺς καὶ πυρπολήσεσιν ὥσπερ ἀγρίαν ὕλην κατὰ πάσης τῆς γῆς κεχυμένην θεὸς ὁ πάντων ἔφορος μετῆει, λιμοῖς τε συνεχέσι καὶ λοιμοῖς πολέμοις τε αὐτὸν καὶ κεραυνῶν βολαῖς ἄνωθεν αὐτοὺς ὑπετέμνετο, ὥσπερ τινὰ δεινὴν καὶ χαλεπωτάτην νόσον ψυχῶν πικροτέροις ἀνέχων τοῖς κολαστηρίοις.

[21] Τότε μὲν οὖν, ὅτε δὴ καὶ πολὺς ἦν ἐπικεχυμένος ὀλίγου δεῖν κατὰ πάντων ὁ τῆς κακίας κάρος, οἷα μέθης δεινῆς, τὰς ἀπάντων σχεδὸν ἀνθρώπων ἐπισκιαζούσης καὶ ἐπισκοτούσης ψυχάς, ἢ πρωτόγονος καὶ πρωτόκτιστος τοῦ θεοῦ σοφία καὶ αὐτὸς ὁ προὖν λόγος φιλανθρωπίας ὑπερβολῇ τοτὲ μὲν δι' ὀπτασίας ἀγγέλων τοῖς ὑποβεβηκόσι, τοτὲ δὲ καὶ δι' ἑαυτοῦ οἷα θεοῦ δύναμις σωτήριος ἐνὶ που καὶ δευτέρῳ τῶν πάλαι θεοφιλῶν ἀνδρῶν οὐκ ἄλλως ἢ δι' ἀνθρώπου μορφῆς, ὅτι μὴδ' ἑτέρως ἦν δυνατὸν αὐτοῖς, ὑπεφαίνετο.

[22] Ὡς δ' ἤδη διὰ τούτων τὰ θεοσεβείας σπέρματα εἰς πλῆθος ἀνδρῶν καταβέβλητο ὅλον τε ἔθνος ἐπὶ γῆς θεοσεβεῖα προσανέχον ἐκ τῶν ἀνέκαθεν Ἑβραίων ὑπέστη, τούτοις μὲν, ὡς ἂν εἰ πλήθεσιν ἔτι ταῖς παλαιαῖς ἀγωγαῖς ἐκδεδιητημένοις, διὰ τοῦ προφήτου Μωυσέως εἰκόνας καὶ σύμβολα σαββάτου τινὸς μυστικοῦ καὶ περιτομῆς ἑτέρων τε νοητῶν θεωρημάτων εἰσαγωγὰς, ἀλλ' οὐκ αὐτὰς ἐναργεῖς παρεδίδου μυσταγωγίας.

[23] Ὡς δὲ τῆς παρὰ τούτοις νομοθεσίας βοωμένης καὶ πνοῆς δίκην εὐδῶδους εἰς ἅπαντας ἀνθρώπους διαδομένης, ἤδη τότε ἐξ αὐτῶν καὶ τοῖς πλείοσιν τῶν ἐθνῶν διὰ τῶν πανταχόσε νομοθετῶν τε καὶ φιλοσόφων ἡμέρωτο τὰ φρονήματα, τῆς ἀγρίας καὶ ἀπηνοῦς θηριωδίας ἐπὶ τὸ πρᾶον μεταβεβλημένης, ὡς καὶ εἰρήνην βαθεῖαν φιλίας τε καὶ ἐπιμιξίας πρὸς ἀλλήλους ἔχειν, τηνικαῦτα πᾶσι δὴ λοιπὸν ἀνθρώποις καὶ τοῖς ἀνὰ τὴν οἰκουμένην ἔθνεσιν ὡς ἂν προωφελημένοις καὶ ἤδη τυγχάνουσιν ἐπιτηδεῖοις πρὸς παραδοχὴν τῆς τοῦ πατρὸς γνώσεως, ὁ αὐτὸς δὴ πάλιν ἐκεῖνος ὁ τῶν ἀρετῶν διδάσκαλος, ὁ ἐν πᾶσιν ἀγαθοῖς τοῦ πατρὸς ὑπουργός, ὁ θεῖος καὶ οὐράνιος τοῦ θεοῦ

zamienił na tę naszą przeklętą ziemię. A jego potomkowie, z wyjątkiem jednego czy dwóch, którzy napełnili całą naszą ziemię, stali się jeszcze o wiele gorsi; przyjęli zwierzęce obyczaje i wiedli niegodziwe życie.

[19] Państwo, rządy, sztuka, nauki nie przeszły im nawet przez myśl; praw, sądów, a co więcej, cnoty i filozofii nie znali nawet z nazwy. Wiedli życie koczownicze na pustyni jak dzikie i nieoswojone zwierzęta. Wrodzone zdolności umysłowe oraz zarodki zdrowego rozumu i cywilizacji tkwiące w ludzkiej duszy zmarnowali nadmiernym i świadomym zepsuciem. Całkowicie oddali się wszelkiego typu niegodziwościom, tak że się nawzajem niszczyli, nawzajem zabijali, nawzajem zjadali. Zuchwale wszczęli wojnę z Bogiem oraz znane wszystkim walki gigantów. Ziemię zamierzali zamienić w warowną twierdzę przeciwko niebu. Pchani szałem swej bezgranicznej pychy zbroili się na wojnę przeciwko samemu Najwyższemu.

[20] Dlatego czuwający nad wszystkim Bóg tych, którzy tak postępowali, karał potopami i pożarami zalewającymi całą ziemię jak pierwotną puszcę, tępił ich nieustannymi klęskami głodu, zarazami, wojnami i bijącymi z niebios piorunami, a tą niewątpliwie dotkliwą chłostą powstrzymywał rozwój groźnej i bardzo ciężkiej choroby duszy.

[21] Kiedy więc już prawie wszystkich ludzi ogarnął wielki obłęd zła i jakby jakieś straszne odurzenie zamroczyło wszystkie prawie dusze, rzucając na nie cień, wówczas pierworodna, utworzona przed wszystkim innym Mądrość, samo przedwieczne Słowo, powodowane miłością do ludzi, objawiało się swoim poddanym, czasem w wizjach anielskich, czasem we własnej Osobie jako zbawcza moc Boża, jednemu czy drugiemu z dawnych miłych Bogu ludzi, lecz nie inaczej niż w ludzkiej postaci, ponieważ inaczej, właśnie ze względu na nich, być nie mogło.

[22] Oni zaś ziarna religii rozsiali wśród wielu ludzi i tak z dawnych Hebrajczyków powstał na ziemi już cały naród oddany religii. Lecz ponieważ wielu błędziło jeszcze w dawnym trybie życia, Bóg za pośrednictwem Mojżesza dał im obrazy i symbole jakiegoś mistycznego szabatu i obrzezania oraz wstępne pojęcie innych nauk duchowych, ale rozumienia tajemnic im nie ujawnił.

[23] Gdy zaś ich prawodawstwo się rozszerzyło i – jak przesycone wonią tchnienie – owiało wszystkich ludzi, wówczas już wszędzie pod ich wpływem, za sprawą prawodawców i filozofów, zachowania wielu ludów uszlachetniły się, a dzikie i zwierzęce obyczaje nabrały łagodności, tak że ludy żyły teraz w trwałym pokoju i przyjaźni i utrzymywały wzajemne stosunki. Wówczas wreszcie wszystkim ludziom i wszystkim narodom ziemi, tak przygotowanym i już zdolnym do przyjęcia wiedzy o Ojcu, znowu objawił się ten sam Nauczyciel cnót, Pomocnik Ojca we wszystkim co dobre, boskie i niebiańskie

λόγος, δι' ἀνθρώπου κατὰ μηδὲν σώματος οὐσία τὴν ἡμετέραν φύσιν δι-
αλλάττοντος ἀρχομένης τῆς Ῥωμαίων βασιλείας ἐπιφανείς, τοιαῦτα ἔδρασέν
τε καὶ πέπονθεν, οἷα ταῖς προφητείαις ἀκόλουθα ἦν, ἄνθρωπον ὁμοῦ καὶ
θεὸν ἐπιδημήσειν τῷ βίῳ παραδόξων ἔργων ποιητὴν καὶ τοῖς πᾶσιν ἔθνεσιν
διδάσκαλον τῆς τοῦ πατρὸς εὐσεβείας ἀναδειχθήσεσθαι τό τε παράδοξον
αὐτοῦ τῆς γενέσεως καὶ τὴν καινὴν διδασκαλίαν καὶ τῶν ἔργων τὰ θαύματα
ἐπὶ τε τούτοις τοῦ θανάτου τὸν τρόπον τὴν τε ἐκ νεκρῶν ἀνάστασιν καὶ ἐπὶ
πᾶσιν τὴν εἰς οὐρανοὺς ἔνθεον ἀποκατάστασιν αὐτοῦ προκηρυττούσαις.

[24] Τὴν γοῦν ἐπὶ τέλει βασιλείαν αὐτοῦ Δανιὴλ ὁ προφήτης θεῖῳ
πνεύματι συνορῶν, ὧδέ πη ἔθεοφορεῖτο, ἀνθρωπινώτερον τὴν θεοπτίαν
ὑπογράφων· «Ἐθεώρουν, γὰρ φησὶν ἕως οὗ θρόνοι ἐτέθησαν, καὶ παλαιὸς
ἡμερῶν ἐκάθητο. Καὶ τὸ ἔνδυμα αὐτοῦ ὡς εἰ χιῶν λευκόν, καὶ ἡ θριξὶς τῆς
κεφαλῆς αὐτοῦ ὡς εἰ ἔριον καθαρόν· ὁ θρόνος αὐτοῦ φλόξ πυρός, οἱ τροχοὶ
αὐτοῦ πῦρ φλέγον· ποταμὸς πυρός εἴλκεν ἔμπροσθεν αὐτοῦ. Χίλια χιλιάδες
ἐλειτούργουν αὐτῷ, καὶ μύρια μυριάδες παρειστήκεισαν ἔμπροσθεν αὐτοῦ.
Κριτήριον ἐκάθισεν, καὶ βίβλοι ἠνεώχθησαν»¹.

[25] Καὶ ἐξῆς· «Ἐθεώρουν, φησὶν, καὶ ἰδοὺ μετὰ τῶν νεφελῶν τοῦ
οὐρανοῦ ὡς εἰ υἱὸς ἀνθρώπου ἐρχόμενος, καὶ ἕως τοῦ παλαιοῦ τῶν ἡμερῶν
ἔφθασεν, καὶ ἐνώπιον αὐτοῦ προσηνέχθη· καὶ αὐτῷ ἐδόθη ἡ ἀρχὴ καὶ ἡ τιμὴ
καὶ ἡ βασιλεία, καὶ πάντες οἱ λαοὶ φυλαὶ γλώσσαι αὐτῷ δουλεύουσιν. Ἡ
ἐξουσία αὐτοῦ ἐξουσία αἰώνιος, ἥτις οὐ παρελεύσεται· καὶ ἡ βασιλεία αὐτοῦ
οὐ διαφθαρήσεται»².

[26] Ταῦτα δὲ σαφῶς οὐδ' ἐφ' ἕτερον, ἀλλ' ἐπὶ τὸν ἡμέτερον σωτήρα,
τὸν ἐν ἀρχῇ πρὸς τὸν θεὸν θεὸν λόγον, ἀναφέροιο ἄν, υἱὸν ἀνθρώπου διὰ
τὴν ὑστάτην ἐνανθρώπησιν αὐτοῦ χρηματίζοντα. Ἀλλὰ γὰρ ἐν οἰκείοις
ὑπομνήμασιν τὰς περὶ τοῦ σωτήρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ προφητικὰς
ἐκλογὰς³ συναγαγόντες ἀποδεικτικώτερόν τε τὰ περὶ αὐτοῦ δηλούμενα ἐν
ἐτέροις συστήσαντες, τοῖς εἰρημένιοις ἐπὶ τοῦ παρόντος ἀρκεσθησόμεθα.

¹ Dn 7, 9-10.

² Dn 7, 13-14.

Słowo Boże. Objawił się jako człowiek, który istotą swego ciała w niczym nie różnił się od naszej natury, a miało to miejsce u początków Cesarstwa Rzymskiego. Czynił On i cierpiał wszystko, co przepowiadały prorocтва: że w życiu publicznym pojawi się człowiek, ale zarazem Bóg, Cudotwórca i Nauczyciel wszystkich narodów, by im pokazać, jak należy czcić Ojca; przepowiadały także niezwykłość Jego narodzenia, nowość Jego nauki, cuda, jakich dokonał, ponadto rodzaj śmierci, zmartwychwstanie, a wreszcie Jego Boskie wniebowstąpienie.

[24] Jego ostateczne panowanie oglądał prorok Daniel za sprawą Ducha Świętego i to boskie widzenie, może zbyt po ludzku, opisał w takich słowach: „Albowiem patrzyłem – mówi – aż ustawiono trony i Przedwieczny zasiadł. A szata Jego bielila się jak śnieg, a włosy na jego głowie jak czysta wełna, tron Jego – płomień ognia, Jego koła - ogień płonący. Rzeka ognia płynęła przed Nim, tysiące tysięcy Mu usługiwały, a dziesiątki tysięcy dziesiątek tysięcy stały przed Nim. Sąd zasiadł i otwarto księgi”¹.

[25] A dalej: „Patrzyłem – mówi – i oto z niebios na obłokach przybył jakby Syn Człowieczy i zbliżył się do Przedwiecznego, i wprowadzono Go przed Niego; i dana Mu została władza, cześć i królestwo, a służą Mu wszystkie narody, ludy i języki. Panowanie Jego panowaniem wiecznym, które nie przemienie, a Jego królestwo nie ulegnie zagładzie”².

[26] Jest oczywiste, że to wszystko odnosi się nie do kogo innego, tylko do naszego Zbawiciela, który był na początku u Boga Słowem Bożym, a który ze względu na swoje wcielenie jest także nazywany Synem Człowieczym. W osobnych zapiskach zestawilem *Wybór prorocत्व*³, dotyczących naszego Zbawiciela Jezusa Chrystusa, zaś w innych dziełach jeszcze obszerniej przedstawiłem to, co o Nim powiedziano, toteż obecnie poprzestanę na tym, co zostało powiedziane.

³ Są to *Eclogae propheticae* (PG 22, 1021-1262), które są jedyną zachowaną częścią większego dzieła pt. *Ogólne i podstawowe wprowadzenie*.

SPIS TREŚCI

WPROWADZENIE	5
BIBLIOGRAFIA	10

Euzebiusz z Cezarei HISTORIA KOŚCIELNA

KSIĘGA PIERWSZA	15
1. Założenie zamierzonego dzieła	17
2. Streszczenie najważniejszych wiadomości o preegzystencji i bóstwie naszego Pana i Zbawiciela, Chrystusa Bożego Pomazańca ...	19
3. O tym, że imiona „Jezus” i „Chrystus” prorocy Boży już od dawna znali i otaczali czcią	29
4. O tym, że religia zwiastowana przez Chrystusa wszystkim narodom nie jest ani nowa, ani obca	37
5. Czasy, w których Chrystus objawił się ludziom	41
6. O tym, jak za czasów Chrystusa, zgodnie z prorocत्वami, zakończyła się władza wodzów narodu żydowskiego, którzy dotychczas obejmowali sukcesję po swych praojcach, i jak Herod jako pierwszy cudzoziemiec objął nad nimi władzę królewską	43
7. Występujące rzekomo w Ewangeliach rozbieżności co do rodowodu Chrystusa	47
8. Zbrodnia, jakiej dopuścił się Herod na dzieciach, i jego straszna śmierć	53
9. Czasy Piłata	57
10. Arcykapłani żydowscy, za czasów których Chrystus głosił swoją naukę	59
11. Świadectwa odnoszące się do Jana Chrzciciela i do Chrystusa	61
12. Uczniowie naszego Zbawiciela	65
13. Opowieść o możnowładcy edeskim	67

KSIĘGA DRUGA.....	75
1. Zachowanie apostołów po wniebowstąpieniu Chrystusa.....	79
2. Tyberiusz głęboko poruszony sprawozdaniem Piłata o Chrystusie.....	85
3. Szybkie rozszerzenie się nauki Chrystusa na cały świat.....	87
4. Po śmierci Tyberiusza Gajusz [Kaligula] czyni Agryppę królem żydowskim i skazuje Heroda na dożywotnie wygnanie.....	89
5. Poselstwo Filona do Gajusza w sprawie Żydów.....	89
6. Nieszczęścia, jakie spadły na Żydów po zbrodni, której dopuścili się na Chrystusie.....	91
7. Samobójstwo Piłata.....	95
8. Głód w czasach Klaudiusza.....	95
9. Męczeństwo Jakuba Apostoła.....	95
10. O tym, że Agryppę zwanego też Herodem za prześladowanie apostołów dosięgła Boża sprawiedliwość.....	97
11. Oszust Teudas.....	101
12. Helena, królowa Adiabenów.....	101
13. Szymon Mag.....	103
14. Głoszenie nauki w Rzymie przez Piotra Apostoła.....	105
15. Ewangelia Marka.....	107
16. Marek jako pierwszy głosi w Egipcie naukę Chrystusa.....	109
17. Relacja Filona o ascetach egipskich.....	109
18. Pisma Filona, jakie zachowały się do naszych czasów.....	117
19. Nieszczęścia, jakie dotknęły Żydów w Jerozolimie w dniu Paschy.....	119
20. Wydarzenia w Jerozolimie w czasach Nerona.....	121
21. Egipcjanin, o którym wspominają Dzieje Apostolskie.....	121
22. Paweł, wysłany jako więzień z Judei do Rzymu, przemawia w swojej obronie i zostaje uwolniony od wszelkiej winy.....	123
23. Męczeństwo Jakuba nazywanego bratem Pańskim.....	125
24. Po Marku pierwszym biskupem Kościoła aleksandryjskiego zostaje Anianos.....	133
25. Prześladowanie Nerona, za panowania którego Piotr i Paweł zginęli zaszczytną śmiercią męczeńską.....	133
26. O tym, jak liczne nieszczęścia spadły na Żydów i jak w końcu wypowiedzieli Rzymianom wojnę.....	135
KSIĘGA TRZECIA.....	137
1. Kraje, w których apostołowie głosili Chrystusa.....	141
2. Pierwszy zwierzchnik Kościoła rzymskiego.....	141
3. Listy apostołskie.....	141
4. Pierwsi następcy apostołów.....	143
5. Ostatnie po Chrystusie oblężenie Żydów.....	147
6. Panujący wśród Żydów głód.....	149

7. Przepowiednie Chrystusa	157
8. Znaki poprzedzające wojnę	161
9. Józef i pisma, które pozostawił	163
10. Święte księgi wymieniane przez Józefa	165
11. Symeon zwierzchnikiem Kościoła jerozolimskiego po śmierci Jakuba	167
12. Rozkaz Wespazjana, by odszukać potomków Dawida	169
13. Anaklet, drugi biskup rzymski	169
14. Abilios, drugi zwierzchnik Kościoła Aleksandryjskiego	169
15. Klemens, trzeci biskup rzymski	169
16. List Klemensa	171
17. Prześladowanie za rządów Domicjana	171
18. Jan Apostoł i Apokalipsa	171
19. Rozkaz Domicjana, by wymordować potomków Dawida	173
20. Krewni naszego Zbawiciela	173
21. Kerdon, trzeci zwierzchnik Kościoła Aleksandryjskiego	175
22. Ignacy, drugi biskup antiocheński	177
23. Opowieść o Janie Apostole	177
24. Porządek Ewangelii	181
25. Powszechnie uznane księgi święte i pisma wątpliwe	187
26. Szarlatan Menander	189
27. Herezja ebionitów	191
28. Herezjarcha Keryntos	193
29. Mikołaj i biorący od niego nazwę nikolaici	195
30. Apostołowie, którzy żyli w związkach małżeńskich	195
31. Śmierć Jana i Filipa	197
32. Męczeństwo Symeona, biskupa jerozolimskiego	199
33. Rozkaz Trajana, by ścigać chrześcijan	201
34. Ewaryst, czwarty zwierzchnik Kościoła Rzymskiego	203
35. Justus, trzeci biskup jerozolimski	205
36. Ignacy i jego listy	205
37. Wybitni ewangelści owych czasów	209
38. List Klemensa i dzieła mylnie mu przypisywane	211
39. Pisma Papiasza	213
KSIĘGA CZWARTA	219
1. Biskupi Rzymscy i Aleksandryjscy w czasach Trajana	223
2. Cierpienia, jakie dotknęły Żydów za jego panowania	223
3. Apologeci wiary za Hadriana	225
4. Biskupi Rzymscy i Aleksandryjscy za czasów Hadriana	227
5. Biskupi Jerozolimscy od czasów Zbawiciela do Hadriana	227
6. Ostatnie oblężenie Żydów za panowania Hadriana	229
7. Ówcześni twórcy fałszywej tak zwanej gnozy	229

8. Pisarze kościelni	235
9. List Hadriana zabraniający karania nas bez sądu	237
10. Biskupi rzymscy i aleksandryjscy za panowania Antonina	239
11. Ówcześni twórcy herezji	239
12. Apologia Justyna do Antonina	243
13. List Antonina do Związku Azjatyckiego o naszej nauce	243
14. Informacje o Polikarpie, uczniu apostołów	245
15. O tym, jak Polikarp za panowania Werusa razem z innymi poniósł śmierć męczeńską w mieście Smyrna	247
16. O tym, jak Justyn Filozof poniósł śmierć męczeńską, głosząc w Rzymie słowo Boże	261
17. Męczennicy, których Justyn wspomina w swoich pismach	263
18. Pisma Justyna, które zachowały się do naszych czasów	267
19. Zwierzchnicy Kościoła rzymskiego i aleksandryjskiego za panowania Werusa	271
20. Zwierzchnicy Kościoła antiocheńskiego	271
21. Słynni ówcześni pisarze kościelni	271
22. Hegesippos i ci, o których wspomina	271
23. Dionizy, biskup koryncki, i <i>Listy</i> , które napisał	275
24. Teofil, biskup antiocheński	279
25. Filip i Modest	279
26. Meliton i ci, o których wspomina	281
27. Apolinary	285
28. Muzanos	285
29. Herezja Tacjana	287
30. Bardesanes Syryjczyk i przypisywane mu dzieła	289
 KSIĘGA PIĄTA	 291
1. Ilu ludzi i jak w Galii za panowania Werusa stawało do walki w obronie religii	297
2. Jak mili Bogu męczennicy przyjmowali tych, którzy upadli w czasie prześladowania, i troszczyli się o nich	315
3. Objawienie, jakie miał we śnie męczennik Attalos	319
4. Rekomendacja, jaką męczennicy dali swym listem Ireneuszowi	321
5. Jak Bóg wysłuchał modlitw wiernych i zesłał deszcz cesarzowi Markowi Aureliuszowi	321
6. Katalog biskupów rzymskich	325
7. Cudowne siły, jakie aż do owych czasów działały wśród wiernych	325
8. Pisma Boże według Ireneusza	327
9. Biskupi za panowania Komodusa	333
10. Filozof Pantajnos	333
11. Klemens Aleksandryjski	335
12. Biskupi jerozolimscy	335

13. Rodon i wspomniany przez niego konflikt z marcjonitami.....	337
14. Falszywi prorocy katafrygijscy	339
15. Schizma spowodowana w Rzymie przez Blastona.....	341
16. Informacje o Montanie i jego fałszywych prorokach	341
17. Miltiades i napisane przez niego księgi.....	349
18. Odparcie argumentów katafrygów przez Apoloniusza; osoby, o których wspomina.....	351
19. Zdanie Serapiona o herezji frygijskiej	355
20. Pisemne rozprawienie się Ireneusza z rzymskimi schizmatykami	357
21. Męczeńska śmierć Apoloniusza w Rzymie	359
22. Ówczesni słynni biskupi	361
23. Spór, jaki powstał wówczas w sprawie Wielkanocy	361
24. Sprzeciw Azji.....	363
25. Powszechna jednomyślność w sprawie Wielkanocy	369
26. Wspaniałe dzieła Ireneusza, które dotrwały do naszych czasów.....	369
27. Zachowane pisma innych znaczących wówczas osób	371
28. Pierwsi propagatorzy herezji Artemona, ich tryb życia i bezczelne fałszowanie Pisma Świętego.....	371
 KSIĘGA SZÓSTA.....	 379
1. Prześladowanie w czasach Sewera	383
2. Gorliwość Orygenesisa od najmłodszych lat.....	383
3. O tym, że już we wczesnej młodości głosił słowo Boże	387
4. O tym, ilu jego uczniów poniosło śmierć męczeńską.....	391
5. Potamiena.....	393
6. Klemens Aleksandryjski	395
7. Juda Pisarz.....	395
8. Zuchwały czyn Orygenesisa.....	397
9. Cuda Narcyza.....	399
10. Biskupi jerozolimscy	401
11. Aleksander.....	401
12. Serapion i jego zachowane pisma	405
13. Pisma Klemensa.....	407
14. Pisma, które wymienia Klemens.....	409
15. Heraklas.....	411
16. Gorliwość Orygenesisa w studiowaniu Pisma Świętego	413
17. Symmach tłumacz	413
18. Ambroży	415
19. Zachowane wspomnienia o Orygenesie	415
20. Dzieła ówczesnych pisarzy.....	423
21. O biskupach tamtych czasów	423
22. Dzieła Hipolita, które zachowały się do naszych czasów	425

23. Gorliwość Orygenesza oraz o tym, jak dostąpił godności kościelnego prezbiteratu	425
24. Pisma egzegetyczne napisane przez Orygenesza w Aleksandrii	427
25. W jaki sposób Orygenes wymieniał pisma obu Testamentów	429
26. Heraklas obejmuje stolicę biskupią w Aleksandrii	433
27. Stosunek biskupów do Orygenesza	433
28. Prześladowanie Maksymina	435
29. Fabian w cudowny sposób zostaje wskazany przez Boga jako biskup Rzymu	435
30. Jak wielu uczniów miał Orygenes	437
31. Afrykańczyk	437
32. Komentarze Orygenesza napisane w Cezarei Palestyńskiej	439
33. Błąd Beryllosa	441
34. Wydarzenia za panowania Filipa	441
35. Dionizy obejmuje stolicę biskupią po Heraklasie	443
36. Inne dzieła napisane przez Orygenesza	443
37. Różnica zdań wśród Arabów	445
38. Herezja helkesaitów	445
39. Wydarzenia za panowania Decjusza	447
40. Losy Dionizego	449
41. Męczennicy z Aleksandrii	451
42. Inne wydarzenia opowiedziane przez Dionizego	457
43. Nowatus, jego sposób życia i herezja	461
44. Opowieść Dionizego o Serapionie	469
45. List Dionizego do Nowatusa	471
46. Inne listy Dionizego	471
 KSIĘGA SIÓDMA	 475
1. Przewrotność Decjusza i Gallusa	479
2. Ówczesni biskupi rzymscy	479
3. Cyprian razem z podlegającymi mu biskupami jako pierwszy ogłasza zasadę, że nawracających się z obłędu heretyckiego należy oczyszczać przez chrzest	481
4. Listy Dionizego napisane na ten temat	481
5. Pokój po ustaniu prześladowania	481
6. Herezja Sabeliusza	483
7. Wielce ohydny błąd heretyków, zesłana przez Boga wizja Dionizego i przyjęty przez niego kanon kościelny	485
8. Fałszywa nauka Nowatusa	487
9. Bezbożny chrzest heretyków	487
10. Walerian i jego prześladowanie	489
11. Losy Dionizego i braci w Egipcie	493
12. Męczennicy z Cezarei Palestyńskiej	501

13. Pokój za rządów Galiena.....	503
14. Biskupi tamtych czasów.....	503
15. Męczeńska śmierć Marinusa w Cezarei.....	505
16. i 17. Opowieść o Astyriosie.....	507
18. Pomniki wielkiej mocy Zbawiciela w Paneadzie.....	507
19. Tron Jakubowy.....	509
20. Listy święteczne Dionizego i zawarty w nich kanon wielkanocny.....	509
21. Wydarzenia w Aleksandrii.....	511
22. Szerząca się wówczas choroba.....	515
23. Panowanie Galiena.....	517
24. Nepos i jego schizma.....	519
25. Apokalipsa Jana.....	523
26. Listy Dionizego.....	531
27. Paweł z Samosaty i herezja, jaką wywołał w Antiochii.....	531
28. Biskupi tamtych czasów.....	533
29. i 30. Pokonanie Pawła i złożenie z urzędu.....	533
31. Innowiercze szaleństwo manichejczyków, które właśnie wtedy się zaczęło.....	543
32. Osoby duchowne, które odznaczyły się za naszych czasów i dożyły zburzenia kościołów.....	543
 KSIĘGA ÓSMA.....	 555
1. Wydarzenia poprzedzające współczesne prześladowanie.....	557
2. Zburzenie kościołów.....	561
3. Zachowanie tych, którzy w czasie prześladowania stanęli do walki....	561
4. Sławetni Boży męczennicy, którzy ze względu na wiarę ozdobieni rozmaitymi wieńcami, odcisnęli ślad w pamięci całego świata.....	563
5. Wydarzenia w Nikomedii.....	565
6. Wydarzenia w pałacu cesarskim.....	567
7. Egipcjanie w Fenicji.....	571
8. Wydarzenia w Egipcie.....	573
9. Wydarzenia w Tebaidzie.....	573
10. Pisemna relacja męczennika Fileasa z wydarzeń aleksandryjskich....	577
11. Wydarzenia we Frygii.....	581
12. Wiele innych mężczyzn i kobiet, którzy walczyli w różny sposób.....	581
13. Dostojnicy kościelni, którzy prawdę głoszonej przez siebie religii potwierdzili własną krwią.....	585
14. Zachowanie wrogów religii.....	591
15. Losy pogan.....	597
16. Poprawa sytuacji.....	597
17. Odwołanie prześladowania przez władców.....	599

KSIĘGA DZIEWIĄTA.....	605
1. Obłudna tolerancja.....	607
2. Ponowne pogorszenie położenia chrześcijan.....	611
3. Posąg nowego bóstwa postawiony w Antiochii.....	611
4. Wydane przeciwko nam rozporządzenia.....	613
5. Falszywe 'Dzieje'.....	613
6. Ówcześni męczennicy.....	615
7. Edykt przeciwko nam wypisany na stelach.....	615
8. Późniejsze wydarzenia czasu głodu, zarazy i wojen.....	621
9. Tragiczny koniec życia tyranów i ich ostatnie słowa przed śmiercią... 625	
10. Zwycięstwo miłych Bogu cesarzy.....	633
11. Ostateczna zagłada wrogów religii.....	641
 KSIĘGA DZIESIĄTA.....	 645
1. Pokój, który raczył nam dać Bóg.....	647
2. Odbudowa kościołów.....	649
3. Uroczystości poświęcenia kościołów, jakie odbywały się we wszystkich miejscach.....	651
4. Uroczysta mowa o świetnym stanie naszych spraw.....	651
5. Odpisy praw cesarskich wydanych na korzyść chrześcijan.....	681
6. Odpis listu, w którym cesarz przydziela Kościołom środki finansowe.....	689
7. Odpis listu, w którym cesarz nakazuje zwolnić zwierzchników kościelnych z wszelkich powinności państwowych.....	691
8. Późniejsza niegodziwość Licyniusza i jego straszny koniec.....	693
9. Zwycięstwo Konstantyna oraz o tym, co z jego łaski przypadło w udziale poddanym państwa rzymskiego.....	699
 INDEKS BIBLIJNY.....	 703
INDEKS DZIEŁ CYTOWANYCH I WZMIANKOWANYCH.....	709
INDEKS OSÓB.....	717
INDEKS MIEJSC I NAZW GEOGRAFICZNYCH.....	755
INDEKS RZECZOWY.....	765
TABELE CHRONOLOGICZNE.....	785

„Źródła Myśli Teologicznej”

Serię redagują:

Arkadiusz Baron, Henryk Pietras

1. Orygenes, *O zasadach*, 1996
2. Atanazy, *Listy do Serapiona*, 1996
3. Pamfil, *Obrona Orygenesesa*, Rufin, *O sfalszowaniu pism Orygenesesa*, 1996
4. *Trójca Święta*. Tertulian, *Przeciw Prakseaszowi*, Hipolit, *Przeciw Noetosowi*, 1997
5. Teodoret z Cyru, *Komentarz do Listu św. Pawła Apostoła do Rzymian*, 1997
6. Orygenes, *Korespondencja*, 1997
7. Ireneusz z Lyonu, *Wykład nauki apostołskiej*, 1997
8. Hieronim, *Komentarz do Księgi Jonasza*, 1998
9. Teodoret z Cyru, *Komentarz do I i II Listu do Koryntian*, 1998
10. Orygenes, *Komentarz do Ewangelii według Mateusza*, (cz. 1), 1998
11. Grzegorz Cudotwórca, *Mowa na cześć Orygenesesa*, 1998
12. *Grzech pierworodny*. Augustyn, *Proces Pelagiusza*, 1999
13. Mariusz Wiktoryn, *Dziela egzegetyczne*, 1999
14. Teodoret z Cyru, *Komentarz do listów do Galatów, Efezjan, Filipian i Kolosan*, 1999
15. Pelagiusz, *Komentarz do Listu św. Pawła do Rzymian*, 1999
16. Orygenes, *Homilie o Księgach Izajasza i Ezechiela*, 2000
17. *Demonologia w nauce Ojców Kościoła*. Hipolit, *O antychryście*, 2000
18. Jan Chryzostom, *Homilie na Ewangelię wg św. Mateusza*, (cz. 1; hom. 1-40), 2000
19. Ambrozjaster, *Komentarz do Listu św. Pawła do Rzymian*, 2000
20. Teodoret z Cyru, *Komentarz do Listów do Tes., Tym., Tyt., Filem. i Hebr.*, 2001
21. Grzegorz z Nyssy, *Drobne pisma trynitarne*, 2001
22. Klemens Aleksandryjski, *Wypisy z Theodota*, 2001
23. Jan Chryzostom, *Homilie na Ewangelię wg św. Mateusza*, (cz. 2; hom. 41-90), 2001
24. *Dokumenty Soborów Powszechnych*, tom I, 2001
25. Orygenes, *Komentarz do Ewangelii według Mateusza*, (cz. 2), 2002
26. *Dokumenty Soborów Powszechnych*, tom II, 2002
27. Orygenes, *Komentarz do Ewangelii według św. Jana*, 2003
28. Ambrozjaster, Hieronim, Pelagiusz, *Komentarze do Listu do Tytusa*, 2003
29. Rufin z Akwilei, *Obrona przed zarzutami Hieronima*, 2003
30. *Dokumenty Soborów Powszechnych*, tom III, 2003
31. Ambroży, *Wyjaśnienie symbolu. O tajemnicach. O sakramentach*, 2004
32. Orygenes, Hieronim, *Homilie o Księdze Psalmów*, 2004
33. *Dokumenty Soborów Powszechnych*, tom IV, 2004
34. Grzegorz z Nyssy, *Homilie do błogosławieństw*, 2005
35. Nowacjan, *O Trójcy Świętej*, 2005
36. *Korespondencja między chrześcijaninem a muzułmaninem*, 2005
37. *Dokumenty synodów od 50 do 381 roku*, (Synody i Kolekcje Praw, tom I), 2006
38. Augustyn z Hippony, *O chrzcie*, 2006
39. Grzegorz z Nyssy, *O stworzeniu człowieka*, 2006
40. Aureliusz Prudencjusz Klemens, *Wieniec męczeńskie*, 2006
41. Jan Chryzostom, *Mowy przeciwko judaizantom, Żydom i Hellenom*, 2007
42. *Konstytucje apostołskie*, (Synody i Kolekcje Praw, tom II), 2007
43. Grzegorz z Nyssy, *Homilie do Pieśni nad Pieśniami*, 2007

44. Euzebiusz z Cezarei, *Życie Konstantyna*, 2007
45. Jan Chryzostom, *Homilie na Księgę Rodzaju (seria pierwsza: Rdz 1-3)*, 2008
46. Hieronim ze Strydonu, *Komentarz do Ewangelii według św. Mateusza*, 2008
47. Jan Chryzostom, *Komentarz do Listu św. Pawła do Galatów*, 2008
48. Juniliusz Afrykańczyk, *Zasady Prawa Bożego*, 2008
49. *Kanony Ojców Greckich (Synody i Kolekcje Praw, tom III)*, 2009
50. Grzegorz z Nyssy, *Życie Mojżesza*, 2009
51. Grzegorz z Nyssy, *Homilie do Eklezjastesa*, 2009
52. *Dokumenty synodów od 381 do 431 roku, (Synody i Kolekcje Praw, tom IV)*, 2010
53. Augustyn, Piotr Chryzolog, Wenancjusz Fortunatus, *Symbol Apostolski w nauczaniu Ojców*, 2010
54. Hieronim ze Strydonu, *Listy I (1-50)*, 2010
55. Hieronim ze Strydonu, *Listy II (51-79)*, 2010
56. Optat z Milewy, *Traktat przeciw donatystom*, 2011
57. Św. Cezary z Arles, *Kazania do ludu (1-80)*, 2011
58. *Księgi pokutne, (Synody i Kolekcje Praw, tom V)*, 2011
59. Jan Damasceński, *Dialektyka albo Rozdziały filozoficzne. O herezjach*, 2011
60. Atanazy Wielki, *O dekretach Soboru Nicejskiego. O wypowiedzi Dionizego. O synodach w Rimini i Seleucji*, 2011
61. Hieronim ze Strydonu, *Listy III (80-115)*, 2011
62. *Dokumenty synodów od 432 do 505 roku, (Synody i Kolekcje Praw, tom VI)*, 2011
63. Hieronim ze Strydonu, *Listy IV (116-130)*, 2011
64. Orygenes, *Homilie o Księdze Rodzaju. Homilie o Księdze Wyjścia*, 2012
65. Filon Aleksandryjski, *Flakkus. Pierwszy pogrom Żydów w Aleksandrii*, 2012
66. Izydora z Sewilli, *Sentencje*, 2012
67. Atanazy Wielki, *Mowy przeciw arianom I-III*, 2013
68. Hieronim ze Strydonu, *Listy V (131-156)*, 2013
69. Orygenes, *Homilie o Księdze Kapłańskiej*, 2013
70. Euzebiusz z Cezarei, *Historia kościelna*, 2013

„Źródła Myśli Teologicznej”

(spis alfabetyczny)

- Ambrozjaster, *Komentarz do Listu św. Pawła do Rzymian*, 2000 (19)
- Ambroży z Mediolanu, *Wyjaśnienie symbolu. O tajemnicach. O sakramentach*, 2004 (31)
- Atanazy Wielki, *Listy do Serapiona*, 1996 (2)
- Atanazy Wielki, *Mowy przeciw arianom I-III*, 2013 (67)
- Atanazy Wielki, *O dekretach Soboru Nicejskiego. O wypowiedzi Dionizego. O synodach w Rimini i Seleucji*, 2011 (60)
- Augustyn z Hippony, *O chrzcie*, 2006 (38)
- Cezary z Arles, *Kazania do ludu (1-80)*, 2011 (57)
- Demonologia w nauce Ojców Kościoła*. Hipolit, *O antychryście*, 2000 (17)
- Dokumenty Soborów Powszechnych*, tom I, 2001 (24)
- Dokumenty Soborów Powszechnych*, tom II, 2002 (26)
- Dokumenty Soborów Powszechnych*, tom III, 2003 (30)
- Dokumenty Soborów Powszechnych*, tom IV, 2004 (33)
- Dokumenty synodów od 381 do 431 roku*, (*Synody i Kolekcje Praw*, tom IV), 2010 (52)
- Dokumenty synodów od 432 do 505 roku*, (*Synody i Kolekcje Praw*, tom VI), 2011 (62)
- Dokumenty synodów od 50 do 381 roku*, (*Synody i Kolekcje Praw*, tom I), 2006 (37)
- Euzebiusz z Cezarei, *Życie Konstantyna*, 2007 (44)
- Euzebiusz z Cezarei, *Historia kościelna*, 2013 (70)
- Filon Aleksandryjski, *Flakkus. Pierwszy pogrom Żydów w Aleksandrii*, 2012 (65)
- Grzech pierworodny*. Augustyn, *Proces Pelagiusza*, 1999 (12)
- Grzegorz Cudotwórca, *Mowa na cześć Orygenesza*, 1998 (11)
- Grzegorz z Nyssy, *Drobne pisma trynitarne*, 2001 (21)
- Grzegorz z Nyssy, *Homilie do błogosławieństw*, 2005 (34)
- Grzegorz z Nyssy, *Homilie do Eklezjastesa*, 2009 (51)
- Grzegorz z Nyssy, *Homilie do Pieśni nad Pieśniami*, 2007 (43)
- Grzegorz z Nyssy, *O stworzeniu człowieka*, 2006 (39)
- Grzegorz z Nyssy, *Życie Mojżesza*, 2009 (50)
- Hieronim ze Strydonu, *Komentarz do Ewangelii według św. Mateusza*, 2008 (46)
- Hieronim ze Strydonu, *Komentarz do Księgi Jonasza*, 1998 (8)
- Hieronim ze Strydonu, *Listy I (1-50)*, 2010 (54)
- Hieronim ze Strydonu, *Listy II (51-79)*, 2010 (55)
- Hieronim ze Strydonu, *Listy III (80-115)*, 2011 (61)
- Hieronim ze Strydonu, *Listy IV (116-130)*, 2011 (63)
- Hieronim ze Strydonu, *Listy V (131-156)*, 2013 (68)
- Homilie o Księdze Psalmów*. Orygenes, Hieronim, 2004 (32)
- Ireneusz z Lyonu, *Wykład nauki apostołskiej*, 1997 (7)
- Izydor z Sewilli, *Sentencje*, 2012 (66)
- Jan Chryzostom, *Homilie na Ewangelię wg św. Mateusza*, (cz. 1; hom. 1-40), 2000 (18)
- Jan Chryzostom, *Homilie na Ewangelię wg św. Mateusza*, (cz. 2; hom. 41-90), 2001 (23)
- Jan Chryzostom, *Homilie na Księgę Rodzaju (seria pierwsza: Rdz 1-3)*, 2008 (45)
- Jan Chryzostom, *Komentarz do Listu św. Pawła do Galatów*, 2008 (47)
- Jan Chryzostom, *Mowy przeciwko judaizantom, Żydom i Hellenom*, 2007 (41)
- Jan Damasceński, *Dialektyka albo Rozdziały filozoficzne. O herezjach*, 2011 (59)
- Juniliusz Afrykańczyk, *Zasady Prawa Bożego*, 2008 (48)
- Kanony Ojców Greckich (Synody i Kolekcje Praw*, tom III), 2009 (49)

Klemens Aleksandryjski, *Wypisy z Theodota*, 2001 (22)
Komentarze do Listu do Tytusa. Ambrozjaster, Hieronim, Pelagiusz, 2003 (28)
Konstytucje apostolskie, (*Synody i Kolekcje Praw*, tom II), 2007 (42)
Korespondencja między chrześcijaninem a muzułmaninem, 2005 (36)
Księgi pokutne, (*Synody i Kolekcje Praw*, tom V), 2011 (58)
Mariusz Wiktorzyn, *Dziela egzegetyczne*, 1999 (13)
Nowacjan, *O Trójcy Świętej*, 2005 (35)
Opat z Milewy, *Traktat przeciw donatystom*, 2011 (56)
Orygenes, *Homilie o Księdze Kapłańskiej*, 2013 (69)
Orygenes, *Homilie o Księdze Rodzaju. Homilie o Księdze Wjścia*, 2012 (64)
Orygenes, *Homilie o Księgach Izajasza i Ezechiela*, 2000 (16)
Orygenes, *Komentarz do Ewangelii według Mateusza*, (cz. 1), 1998 (10)
Orygenes, *Komentarz do Ewangelii według Mateusza*, (cz. 2), 2002 (25)
Orygenes, *Komentarz do Ewangelii według św. Jana*, 2003 (27)
Orygenes, *Korespondencja*, 1997 (6)
Orygenes, *O zasadach*, 1996 (1)
Pamfil, *Obrona Orygenesesa*, Rufin, *O sfalszowaniu pism Orygenesesa*, 1996 (3)
Pelagiusz, *Komentarz do Listu św. Pawła do Rzymian*, 1999 (15)
Prudencjusz Aureliusz Klemens, *Wieńce męczeńskie*, 2006 (40)
Rufin z Akwilei, *Obrona przed zarzutami Hieronima*, 2003 (29)
Symbol Apostolski w nauczaniu Ojców. Augustyn z Hippony, Piotr Chryzolog, Wenancjusz Fortunatus, 2010 (53)
Teodoret z Cyru, *Komentarz do I i II Listu do Koryntian*, 1998 (9)
Teodoret z Cyru, *Komentarz do listów do Galatów, Efezjan, Filipian i Kolosan*, 1999 (14)
Teodoret z Cyru, *Komentarz do Listów do Tes., Tym., Tyt., Filem. i Hebr.*, 2001 (20)
Teodoret z Cyru, *Komentarz do Listu św. Pawła Apostoła do Rzymian*, 1997 (5)
Trójca Święta. Tertulian, *Przeciw Prakseaszowi*, Hipolit, *Przeciw Noetosowi*, 1997 (4)